Volume 10, Issue 9, 2025

खोटाङ जिल्लामा बसाइँसराइ र वैदेशिक रोजगारीः कारण र प्रभाव अध्ययन

लिला बहादुर खत्री
दिक्तेल बहुमुखी क्याम्पस, उप-प्राध्यापक
lilakhatri386@gmail.com

DOI:
https://doi.org/10.3126/dmcj.v10i9.90600

सार

नेपालका ग्रामीण पहाडी क्षेत्रहरूमा बसाइँसराइ एक लगातार गहिरिँदो सामाजिक-आर्थिक प्रक्रिया बनेको छ, जसले स्थानीय जनजीवन, समुदायको संरचना र परम्परागत जीवनशैलीलाई व्यापक रूपमा रूपान्तरण गरिरहेको छ । खोटाङ जिल्लाको दिक्तेल रुपाकोट मझुवागढी नगरपालिकालाई केन्द्रमा राखेर बसाइँसराइ तथा वैदेशिक रोजगारीको कारण तथा प्रभावको अध्ययन गर्ने उद्देश्य अनुरुप गरिएको यस अध्ययनले पहाडी भूगोलमा विद्यमान पूर्वाधार अभाव, शिक्षा-स्वास्थ्य सेवामा असमान पहुँच, यातायात कठिनाइ, कृषि आयमा गिरावट, तथा नयाँ अवसरको खोजजस्ता कारणहरूले स्थानीयहरूलाई आफ्नो जन्मथलो छोड्न प्रेरित गरेको यथार्थलाई समग्र रूपमा विश्लेषण गर्दछ । युवाले गाउँमा भविष्य नदेख्दा शहर वा विदेशतर्फ आकर्षित हुने बढ्दो प्रवृत्तिले पहाडी बस्तीहरूमा श्रमशक्तिको अभाव, कार्य-विभाजनको असमानता, परम्परागत पेसाको कमजोर आधार, तथा परिवारमा निर्णयकर्ताको अनुपस्थिति जस्ता सामाजिक चुनौतीहरू देखापरेका छन् । ग्रामीण समुदायबाट शहर र तराईतर्फको आन्तरिक बसाइँसराइ र बाह्य प्रवास दुवैले नेपालको भौगोलिक, सामाजिक र सांस्कृतिक पर्यटनलाई नयाँ रूप दिन थालेको छ ।

अध्ययनले गुणात्मक र परिमाणात्मक दुवै पद्धतिहरू अवलम्बन गदै सम्भावनायुक्त नमुना छनौट विधि अन्तर्गतको उद्देश्यमूलक नमूना छनौट विधिको संयोजन मार्फत बसाइँसराइका कारण र प्रभावहरूको बहुआयामिक स्वरूपलाई उजागर गर्दछ । वैदेशिक रोजगारको बढ्दो आकर्षणले ग्रामीण आर्थिक संरचनामा महत्त्वपूर्ण परिवर्तन ल्याएको छ एकातिर रेमिट्यान्सले घर निर्माण, शिक्षा, स्वास्थ्य सेवा तथा उपभोग क्षमतामा उल्लेख्य सुधार ल्याएको छ । अर्कोतर्फ परिवार विखण्डन, दाम्पत्य तनाव, बालबालिकामा मानसिक प्रभाव, तथा सामाजिक सहकार्य प्रणाली कमजोर हुँदै जाने अवस्थाहरू पनि उभिएका छन् । श्रमशक्ति बाहिरिँदा पहाडी क्षेत्रमा कृषि गतिविधि कमजोर हुँदा उत्पादन घट्ने, बारी बाँझिनु, पशुपालनको अवनति, तथा सामुदायिक श्रम व्यवस्था विघटनजस्ता समस्या उत्पन्न भएका छन् । त्यस्तै, शहरमा बढ्दो चापले नयाँ आर्थिक अवसर र सेवा विस्तारकासम्भावना जन्माए पनि, असमानता, अनियमित बस्ती,सामाजिक विभाजन र प्रतिस्पर्धात्मक दबाबजस्ता चुनौतीहरू बढाएका छन् । बसाइँसराइको यो जटिल प्रकृतिले ग्रामीण-शहरी असमानता, पहाड-तराई, र सांस्कृतिक निरन्तरतामा गहिरो प्रभाव पारेको देखिन्छ ।

दिगो विकासका दृष्टिले हेर्दा बसाइँसराइ केवल समस्या नभई सामाजिक रूपान्तरणको अविभाज्य प्रक्रिया हो, जसले नयाँ अवसरहरू पनि निर्माण गर्दछ तर व्यवस्थापनसँगै नआएमा असन्तुलन उत्पन्न गर्न सक्छ । अध्ययनले ग्रामीण क्षेत्रमा जीवनस्तर सुधार्ने पूर्वाधार निर्माण,

स्थानीय रोजगारी र उद्यमशीलता विस्तार, कृषि आधुनिकीकरण, तथा रेमिट्यान्सलाई उत्पादनमुखी क्षेत्रमा परिचालन गर्न सक्ने नीतिगत रणनीति अपनाउन सुझाव प्रस्तुत गर्दछ । पहाडी बस्तीहरूलाई बस्नयोग्य, सुरक्षित र अवसर सम्पन्न बनाउने प्रयासले मात्रै आन्तरिक तथा बाह्य बसाइँसराइको दवाबलाई सन्तुलित गर्न सकिन्छ । यस अध्ययनले नेपालका सामाजिक-आर्थिक रूपान्तरण बुझ्न इच्छुक अनुसन्धानकर्ता, नीति निर्माताहरू तथा स्थानीय निकायहरूका लागि उपयोगी आधारका रूपमा काम गर्ने उद्देश्य राख्दछ, र बसाइँसराइलाई दीर्घकालीन विकाससँग जोडेर बुझ्न आवश्यक भएको निष्कर्षमा पुग्दछ ।

शब्दकुञ्जिका : बसाइँसराइ, वैदेशिक रोजगारी, रेमिट्यान्स,जनसांख्यिक असन्तुलन, ग्रामीण विकास

परिचय (Introduction)

नेपालको ग्रामीण भौगोलिक संरचनाले गर्दा शिक्षा, स्वास्थ्य, यातायात, रोजगारीजस्ता आधारभूत सेवाहरूमा पहुँच अझै पनि असमान छ । विशेष गरी पहाडी तथा हिमाली जिल्लाहरूमा पर्याप्त पूर्वाधारको कमी, सीमितआर्थिक अवसर, जलवायुजन्य जोखिम, र स्थानीय स्रोतहरूको सीमित प्रयोगले गर्दा त्यहाँका नागरिकहरू आफ्नो जन्मथलो छोडेर अन्यत्र बसाइँ सर्न बाध्य छन् । यस्ता बसाइँसराइहरू केही अवस्थामा स्वयं प्रेरित भए पनि धेरैजसो बाध्यात्मक हुन्छन् । यो प्रक्रिया व्यक्तिगत तथा पारिवारिक स्तरमै सीमित नरही सामाजिक संरचना, स्थानीय अर्थतन्त्र, तथा सेवा प्रवाहमा समेत गहिरो असर पार्ने गर्छ । खोटाङ जिल्ला पूर्वी पहाडी नेपालमा अवस्थित एक ग्रामीण जिल्ला हो जहाँ पछिल्ला वर्षहरूमा बसाइँ सराइको दर उल्लेखनीय रूपमा बढिरहेको छ । यस जिल्लाबाट मानिसहरू शिक्षाको खोजीमा शहरी क्षेत्रमा, जीविकोपार्जनको लागि तराई वा विदेशतर्फ, र स्वास्थ्य सेवाको लागि मुख्य सहरहरूतर्फ गइरहेका छन् । विशेष गरी युवा वर्ग र श्रमशक्तिमा हुने यो विस्थापनले गाउँहरूमा वृद्ध, महिला, र बालबालिकाको मात्र बाक्लो उपस्थितिलाई जन्म दिएको छ, जसले सामाजिक उत्तरदायित्वको पुनः वितरण, कृषि उत्पादनमा गिरावट, र सेवा प्रवाहमा असमानता जस्ता विविध चुनौतीहरू उत्पन्न गरेको छ । यस्ता समस्या र असरहरूको गहिरो अध्ययन नगर्दासम्म राज्यको नीति निर्माण, योजना कार्यान्वयन, र स्थानीय विकासको प्रयास प्रभावकारी बन्न सक्दैन । त्यसैले, खोटाङ जिल्लामा भइरहेका बसाइँसराइका मूल कारणहरू के हुन्छ ? त्यसले स्थानीय समुदायमा सामाजिक, आर्थिक र भौगोलिक दृष्टिले कस्तो परिवर्तन ल्याएको छ ? र यस्तो विस्थापनलाई सन्तुलित बनाउँदै विकासको मार्ग तय गर्ने उपायहरू के हुन सक्छन ? भन्ने जिज्ञासाहरूको उत्तर दिन यो अध्ययनले विशेष महत्त्व राख्दछ । यथार्थमा आधारित, तथ्यविश्लेषणमा केन्द्रित यस्तो अनुसन्धानले दीर्घकालीन समाधान तर्फको मार्गदर्शन प्रदान गर्न सक्ने छ ।

समस्याको कथन (statement of the problem)

खोटाङ जस्ता पहाडी जिल्लामा शिक्षा, स्वास्थ्य, यातायात तथा रोजगारीजस्ता आधारभूत सेवाको अभावले बाध्यात्मक बसाइँसराइलाई बढावा दिएको छ । अधिकांश युवा वैदेशिक रोजगारीमा आकर्षित हुँदा गाउँहरूमा जनसांख्यिक असन्तुलन, कृषि उत्पादनमा गिरावट, महिलामा बढेको घरेलु तथा सामाजिक बोझ तथा सांस्कृतिक संरचनाको कमजोरी देखिएको छ । नेपालको अर्थतन्त्रमा रेमिट्यान्सले कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको करिब २५ प्रतिशत योगदान पुऱ्याए पनि पारिवारिक विखण्डन, एकल अभिभावकत्व, मानसिक तनाव तथा श्रम शोषण जस्ता सामाजिक समस्या गम्भीर

बनेका छन् । राष्ट्रिय जनगणना २०२१ अनुसार अनुपस्थित जनसङ्ख्याको ठूलो हिस्सा रोजगारी खोजीमा विदेशिएको छ, जसले ग्रामीण क्षेत्रमा जनशक्ति अभाव सिर्जना गरेको छ । यो प्रक्रियाले आर्थिक लाभसँगै दीर्घकालीन सामाजिक तथा पर्यावरणीय चुनौती निम्त्याएको छ, जसलाई सम्बोधन गर्न तथ्यमा आधारित नीति तथा स्थानीय स्तरमा रोजगारी सृजना अपरिहार्य छ । बसाइँसराइको कारण तथा प्रभाव विषयमा गरिएको अनुसन्धान खोटाङ जिल्ला नेपालको कोशी प्रदेशको एक पहाडी जिल्ला हो । खोटाङ जिल्ला अक्षांश र देशान्तरको हिसाबले २६ ५०' उत्तरदेखि २७ २८' उत्तरी अक्षांशसम्म र ८६ २६' पूर्व देखि ८६ ५९' पूर्वी देशान्तरसम्म फैलिएको छ । खोटाङ जिल्लाको पूर्वमा भोजपुर, दक्षिणमा उदयपुर, पश्चिममा ओखलढुङ्गा र उत्तरमा सोलुखुम्बु जिल्ला रहेका छन् । यस जिल्लाको कूल क्षेत्रफल १५९१ वर्ग किलोमिटर (१५४०२०.२० हेक्टर) रहेको छ (सुवेदी, २०६६) । यस जिल्लामा १० वटा स्थानीय तह रहेका छन् । जसमध्ये ८ वटा गाउँपालिका र २ वटा नगरपालिका रहेका छन् । त्यसमध्ये दिक्तेल रुपाकोट मझुवागढी नगरपालिका समुन्द्र सतहबाट ७०० मिटर देखि २६५० मिटरसम्मको उचाइमा फैलिएको छ । यस पालिकाको कुल क्षेत्रफल २४६.५१ वर्ग किलोमिटर रहेको छ । यस नगरपालिकामा १५ वटा वडा रहेका छन् भने १०७११ घर परिवार सङ्ख्या रहेका छन् । कुल जनसङ्ख्या ४३२९५ जना रहेको छ (दिक्तेल रुपाकोट मझुवागढी नगरपालिका, २०७८) जसमा यस दिक्तेल रुपाकोट मझुवागढी नगरपालिकाको २०६८ सालको जनगणना अनुसार ४६९०३ जना रहेको छ (जिल्ला समन्वय समिति खोटाङ,२०८०/०८१)। जुन १५ वटा वडा मध्ये यो अनुसन्धान वडा नं. १, २, ३, १० र ११ का ४९७४ घरधुरीको १९२४२ जनसङ्ख्यालाई आधार मानी ४९७४ घरधुरीबाट कम्तीमा १ जनाको सम्बोधन हुनेगरी ४९७४ जनसङ्ख्यालाई अध्ययन अनुसन्धानको केन्द्रमा राखी सम्भाव्य नमुना छनोट विधि अन्तर्गत चिठ्ठा विधिको माध्यमबाट ४९७४ जनसङ्ख्यालाई अध्ययन जनसङ्ख्याको रूपमा लिई Solvin, 1960 को सुत्र$n = \frac{N}{1+Ne^2}$ (Kafle, R. & Nepal B. 2075) लाई अवलम्वन गरी ४ प्रतिशत त्रुटिको सम्भावना राखी जम्मा ५५६ घरधुरीबाट १ जनाप्रतिनिधिलाई अनुसन्धानको केन्द्रमा राखी उद्देश्यमूलक ढङ्गबाट तथ्याङ्कको सङ्कलन, तालिकीकरण तथा विश्लेषण गरी प्राप्त नतिजालाई निष्कर्षको रूपमा राखी प्रस्तुत गर्ने जमर्को गरिएको छ ।

नेपालजस्तो विकासोन्मुख राष्ट्रका लागि वैदेशिक रोजगारी आर्थिक उन्नतिको महत्त्वपूर्ण आधार बनेको छ । राष्ट्रका लाखौं युवा श्रमको खोजीमा खाडी मुलुकहरू मलेसिया, दक्षिण कोरिया, जापानलगायतका देशहरूमा गएका छन् । विदेशी मुद्राको निरन्तर आप्रवाहले राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा टेवा पुऱ्याउनुका साथै व्यक्तिगत र पारिवारिक जीवनमा आमूल परिवर्तन ल्याएको पाइन्छ । यस लेखको उद्देश्य बसाइँसराइको कारण तथा प्रभाव अर्न्तगत वैदेशिक रोजगारीले निम्त्याएको आर्थिक समृद्धि र सामाजिक सङ्कटबिचको सम्बन्धका बारेमा समीक्षात्मक अध्ययन गर्नु पनि आवश्यक हो । अनुसन्धानमा गुणात्मक पद्धति अपनाएर सरकारी तथा अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूको तथ्याङ्क, विद्यमान अनुसन्धानहरू र सन्दर्भ ग्रन्थहरू अध्ययन गरिएको छ । नेपाल राष्ट्र बैङ्कका अनुसार आर्थिक वर्ष २०८०/८१ मा देशले १४४५ अर्ब रूपैयाँ बराबरको रेमिटचान्स प्राप्त गरेको छ ,जुन कुल गार्हस्थ उत्पादनको झण्डै २५% हो (नेपाल सरकार, २०८१)। यसले ग्रामीण क्षेत्रको जीवनस्तरमा सुधार, बालबालिकाको शिक्षामा लगानी, स्वास्थ्य सेवाको पहुँच तथा आवासीय संरचनाको व्यवस्थापन जस्ता सकारात्मक परिवर्तनहरू ल्याएको छ तथापि ग्रामीण समुदाय झन्झन् कम्जोर बन्दै गएको छ,जसको कारण बैदेशिक रोजगारले अर्थतन्त्रमा सुधार ल्याई जनतालाई शहरीकरणतर्फ उन्मुख

गरायो तर ग्रामीण क्षेत्रमा शहरीकरण अर्न्तगतका सेवा सुविधा प्राप्त गर्न सकिएको छैन । नेपालमा वैदेशिक रोजगारी अर्थतन्त्रको मेरुदण्ड मात्रै नभएर सामाजिक रूपान्तरणको मुख्य आधार बनेको छ । तर पनि यिनै लाभहरूका छायामा पारिवारिक विखण्डन, दाम्पत्य तनाव, एकल अभिभावकत्व, सामाजिक एकता र संस्कारमा गम्भीर समस्याहरू पनि देखिएका छन् जसको एउटा कारण बसाइँसराइ हो । दीर्घकालीन रूपमा वैदेशिक रोजगारीले युवाहरूलाई आन्तरिक श्रम बजारबाट विस्थापित गराउँदै कृषिको उपेक्षा र परनिर्भर आर्थिक प्रवृत्ति विकास गरिरहेको छ । निष्कर्षतः वैदेशिक रोजगारी नेपालका लागि आर्थिक अपरिहार्यता भए पनि सामाजिक सन्तुलनका दृष्टिले हेर्दा यसले चुनौती पनि सृजना गरिरहेको छ । तसर्थ आर्थिक रणनीति तयार गर्दा सामाजिक सुरक्षालाई समेत समेट्ने दीर्घकालीन र समावेशी नीति बनाउन आवश्यक देखिन्छ । नेपालको सामाजिक र आर्थिक परिवेशमा वैदेशिक रोजगारी एउटा प्रमुख प्रवृत्तिका रूपमा स्थापित भइसकेको छ । कृषिमा आधारित अर्थतन्त्र, सीमित रोजगारीको अवसर र बेरोजगारी दरको निरन्तर वृद्धिले लाखौँ नेपाली युवा विदेशिन बाध्य भएका छन् (Adhikari, २०२०, पृ. ४) । सन् २०२३/२४ मा मात्र ७ लाखभन्दा बढी नेपालीले वैदेशिक रोजगारीका लागि अनुमति प्राप्त गरेको तथ्य छ जसमा महिला श्रमिकको सङ्ख्यामा पनि उल्लेखनीय वृद्धि देखिएको छ (DoFE, २०२३) । वैदेशिक रोजगारीका प्रमुख गन्तव्य मुलुकहरूमा मलेसिया, कतार, साउदी अरेबिया, संयुक्त अरब इमिरेट्स र दक्षिण कोरिया रहेका छन् (ILO, २०२३, पृ. ११) । रेमिटयान्सले नेपालको कुल गार्हस्थ उत्पादन (Gross Domestic Product–GDP) को २५% भन्दा धेरै हिस्सा ओगट्ने प्रमुख स्रोत हो (Nepal Rastra Bank, २०२३) । यसले ग्रामीण अर्थतन्त्रमा नगद प्रवाह वृद्धि गर्ने, उपभोगमा विविधता ल्याउने र केही हदसम्म पुँजी निर्माणमा पनि सहयोग गरेको देखिन्छ (WorldBank, २०२३, पृ. २२) । त्यसैले ग्रामीण समुदाय शहरतर्फ विस्थापित हुँदै गएको छ । त्यसैगरी वैदेशिक रोजगारीसँगै श्रमिक शोषण, मानव तस्करी, मानसिक तनाव र सामाजिक विघटनका घटनाहरू पनि उल्लेखनीय छन् (Sijapati & Limbu, २०१७, पृ. १७) ।

अध्ययनको उद्देश्य (objectives of the study)

यस अध्ययनका उद्देश्यहरू निम्नानुसार रहेका छन :

१. खोटाङ जिल्लामा बसाइँसराइ र वैदेशिक रोजगारीका प्रमुख कारकहरू (आर्थिक, सामाजिक तथा पूर्वाधारसम्बन्धी) पहिचान गर्ने ।

२. वैदेशिक रोजगारीबाट प्राप्त रेमिट्यान्सले ग्रामीण अर्थतन्त्र, उपभोग, शिक्षा तथा स्वास्थ्यमा पारेको प्रभाव मूल्यांकन गर्ने ।

३. पारिवारिक विखण्डन, एकल अभिभावकत्व, मानसिक स्वास्थ्य तथा श्रम शोषण जस्ता सामाजिक सङ्कटहरूको अध्ययन गर्ने ।

४. प्रादेशिक तथा भौगोलिक स्तरमा बसाइँसराइका गन्तव्य, कारण र प्रवृत्तिको तुलनात्मक विश्लेषण गर्ने ।

५. दिगो विकास लक्ष्यहरूसँग जोडेर स्थानीय रोजगारी सृजना, रेमिट्यान्सको उत्पादनमूलक उपयोग तथा समावेशी नीति निर्माणका लागि सिफारिस प्रस्तुत गर्ने ।

अनुसन्धान विधि

यो अनुसन्धान दिक्तेल रुपाकोट मझुवागढी नगरपालिका वडा नं. १, २, ३, १० र ११ का ४९७४ घरधुरीको १९२४२ जनसङ्ख्यालाई आधार मानी ४९७४ घरधुरीबाट कम्तीमा १ जनाको सम्बोधन हुनेगरी ४९७४ जनसङ्ख्यालाई अध्ययन अनुसन्धानको केन्द्रमा राखी सम्भाव्य नमुना छनोट विधि अन्तर्गत चिट्ठा विधिको माध्यमबाट ४९७४ जनसङ्ख्यालाई अध्ययन जनसङ्ख्याको रूपमा लिई Solvin, 1960 कोसुत्र$n = \frac{N}{1+Ne^2}$ (Kafle, R. & Nepal B. 2075)लाई अवलम्वन गरी ४ प्रतिशत त्रुटिको सम्भावना राखी जम्मा ५५६ घरधुरीबाट १ जना प्रतिनिधिलाई अनुसन्धानको केन्द्रमा राखी उद्देश्यमूलक ढङ्गबाट प्रश्नावलीको माद्यमबाट तथ्याङ्कको सङ्कलन, तालिकीकरण तथा विश्लेषण गरी प्राप्त नतिजालाई वर्णनात्मक तथा परिमाणात्मक विधिको प्रयोग गरी निष्कर्षको रूपमा राखी प्रस्तुत गर्ने जमर्को गरिएको छ ।

अध्ययनको महत्त्व (Importance of the study)

यस अनुसन्धानको मुख्य उद्देश्य खोटाङ जिल्लामा भइरहेका बसाइँसराइका प्रमुख कारणहरू पहिचान गर्नुका साथै त्यसले सामाजिक, आर्थिक र सांस्कृतिक क्षेत्रमा पारेका प्रभावहरूको समग्र विश्लेषण गर्नु हो । यो अध्ययनले बसाइँसराइको समस्यालाई केवल व्यक्तिगत वा पारिवारिक विषय होइन, एक गम्भीर सामाजिक, आर्थिक र नीतिगत मुद्दाका रूपमा हेर्छ । खोटाङ जिल्लामा केन्द्रित यस अनुसन्धानले नीति निर्माण, सामुदायिक पुनःसंरचना, आर्थिक विकास र शैक्षिक ज्ञानमा बहुपक्षीय योगदान पुर्‍याउने अपेक्षा गरिएको छ ।

१. नीति निर्माणमा सहयोगी आधार (नीतिगत पक्षमा प्रभाव):

यस अध्ययनबाट सङ्कलित तथ्यांक, विश्लेषण र निष्कर्षहरूले स्थानीय, प्रादेशिक र संघीय सरकारका लागि स्पष्ट नीति निर्माण गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ । रोजगारी, कृषि विकास, पूर्वाधार विस्तार, र जनसंख्या व्यवस्थापनमा आधारित योजनाहरूलाई तथ्यमा आधारित रणनीति तयार गर्न यो अनुसन्धान प्रभावकारी हुने छ ।

२. सामुदायिक स्थायित्वर सामाजिक एकता प्रवर्द्धन:

बसाइँसराइका कारण कमजोर हुँदै गएको सामाजिक सम्बन्ध, सहयोग र सामूहिक संरचनालाई पुनः सक्रिय बनाउन अध्ययन उपयोगी हुनेछ । अध्ययनको आधारमा महिला, वृद्ध नागरिक, र बाँकी रहेका वर्गहरूलाई लक्षित कार्यक्रमहरू जस्तै सामूहिक कृषि, महिला उद्यमशिलता, वृद्ध सेवाकेन्द्र आदिको अवधारणा ल्याउन सकिन्छ ।

३. आर्थिक बहुविकल्पीयता र स्वरोजगार प्रवर्द्धन:

श्रमशक्तिको पलायनका कारण खाली रहेको कृषिक्षेत्रमा प्रविधिमैत्री समाधान (जस्तैः स्मार्ट कृषि, सहकारी प्रणाली) अपनाउने सम्भावना उजागर हुने छ । साथै, वैदेशिक रोजगारीबाट आएको रेमिट्यान्सलाई खर्चमा मात्र होइन, लगानीमुखी परियोजनामा रूपान्तरण गर्न सकिने नीतिगत मार्गदर्शन यस अध्ययनले दिन छ ।

४. शैक्षिक र अनुसन्धान क्षेत्रमा योगदान:

यो अध्ययन भविष्यमा सोही विषयमा अनुसन्धान गर्न चाहने विद्यार्थी, शिक्षक वा अनुसन्धानकर्ताका लागि एक महत्त्वपूर्ण आधार बन्ने छ । यसले बसाइँसराइ सम्बन्धी पाठ्यक्रम विकास, केस स्टडी निर्माण, र अनुसन्धान सामग्रीको विकासमा सहयोग पुर्याउने छ ।

५. दिगो विकास लक्ष्यहरूसँगको सम्बन्ध (Sustainable Development Goals –SDG) सँग सहकार्य :

उक्त अध्ययनले विशेषगरी संयुक्त राष्ट्रसंघको दिगो विकास लक्ष्यहरूमध्ये:

क, SDG१ (गरिबी अन्त्य)

ख,SDG ८ (सभ्य रोजगार र आर्थिक वृद्धि)

ग,SDG ११ (सुरक्षित र समावेशी बस्तीहरू)

सँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध राख्दछ । यसकारण, राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय विकास साझेदारहरूको ध्यान आकर्षण गर्न र सहकार्यको संभावना सिर्जना गर्न समेत यो अध्ययन सक्षम हुने छ ।

नतिजा विश्लेषण

नेपालमा वैदेशिक रोजगारीका लागि श्रम अनुमति जारी गर्ने प्रवृत्ति

नेपालमा वैदेशिक रोजगारीले अर्थतन्त्रको महत्त्वपूर्ण हिस्सा ओगटेको छ, जसमा मुख्य रूपमा खाडी राष्ट्रहरू तथा अन्य विकसित मुलुकहरूमा कामदारहरू पठाइने गरिन्छ। तल दिइएको तालिका १ ले सन् २००९/१० देखि २०२३/२४ सम्मको अवधिमा श्रम अनुमति जारी गर्ने तथ्यांकलाई लिङ्गका आधारमा वर्गीकरण गरी प्रस्तुत गरेको छ । यस तालिकाले पुरुष र महिलाको संख्या तथा प्रतिशत, साथै कुल अनुमतिहरूको वार्षिक प्रवृत्ति देखाउँछ, जसले वैदेशिक रोजगारीमा लैङ्गिक सहभागिता र समग्र प्रवृत्तिमा भएका परिवर्तनहरूलाई उजागर गर्दछ । यो तथ्यांक Foreign Employment Information Management System (FEIMS २०२४) बाट प्राप्त भएको हो, जसले नेपालको वैदेशिक रोजगारी नीति तथा सामाजिक-आर्थिक परिवर्तनहरूको अध्ययनमा सहयोग पुऱ्याउँछ ।

Table 1

The Issuance of Labour Permits Since 2009/10–2023/24

Year	Male (No.)	Male (%)	Female (No.)	Female (%)	Total (No.)
2009/10	220,761	98.35	3,708	1.65	224,469
2010/11	242,156	98.63	3,376	1.37	245,532
2011/12	434,002	95.45	20,679	4.55	454,681
2012/13	572,229	94.82	31,252	5.18	603,481
2013/14	622,481	95.16	31,642	4.84	654,123
2014/15	633,588	95.57	29,358	4.43	662,946
2015/16	564,257	94.82	30,803	5.18	595,060
2016/17	583,259	94.66	32,918	5.34	616,177
2017/18	578,012	94.61	32,919	5.39	610,931
2018/19	476,589	93.69	32,120	6.31	508,709
2019/20	339,901	92.28	28,431	7.72	368,332
2020/21	155,223	93.13	11,455	6.87	166,678
2021/22	580,947	92.20	49,128	7.80	630,075
2022/23	699,187	90.65	72,133	9.35	771,320
2023/24	661,125	89.18	80,172	10.82	741,297

Source: National Population and Housing Census 2021

यो तालिकाले नेपालबाट वैदेशिक रोजगारीका लागि श्रम अनुमति जारी गर्ने प्रवृत्तिमा उल्लेखनीय परिवर्तनहरू देखाउँछ, जसलाई लैङ्गिक सहभागिता, समग्र वृद्धि दर तथा बाह्य कारकहरूको प्रभावका आधारमा विश्लेषण गर्न सकिन्छ । प्रथमतः, कुल श्रम अनुमतिहरूको संख्या हेर्दा २००९/१० मा २२४,४६९ बाट सुरु भई २०१४/१५ सम्ममा उल्लेखनीय वृद्धि (६६२,९४६) भएको देखिन्छ, जसले नेपालको आर्थिक विकास, बेरोजगारी दर तथा वैदेशिक रोजगारीको आकर्षणलाई प्रतिबिम्बित गर्दछ । यस अवधिमा वार्षिक औसतवृद्धि दर करिब २०% रहेको अनुमान गर्न सकिन्छ, जसमा मुख्य रूपमा खाडी राष्ट्रहरू (जस्तै साउदी अरब, कतार) तर्फको प्रवाह प्रमुख कारक हो । तर, २०१९/२० देखि २०२०/२१ मा कुल अनुमति संख्यामा तीव्र गिरावट (३६८,३३२ बाट १६६,६७८ मा) आएको छ, जसको मुख्य कारण विश्वव्यापी कोभिड-१९ महामारी मान्न सकिन्छ । यस महामारीले अन्तर्राष्ट्रिय यात्रा प्रतिबन्ध, रोजगारीका अवसरहरूमा कमी तथा स्वास्थ्य जोखिमहरूका कारण नेपाली कामदारहरूको प्रवाहलाई प्रभावित गरेको स्पष्ट छ । महामारीपछि २०२१/२२ देखि पुनः वृद्धि भएको देखिन्छ, जसमा २०२२/२३ मा उच्चतम संख्या (७७१,३२०) पुगेको छ, तर २०२३/२४ मा थोरै गिरावट (७४१,२९७) आएको छ, जसले महामारीपछिको आर्थिक पुनरुत्थान र सम्भावित नयाँ नीतिगत परिवर्तनहरू (जस्तै न्यूनतम ज्याला वृद्धि वा गन्तव्य मुलुकहरूको नीति) लाई संकेत गर्दछ ।

लैङ्गिक दृष्टिकोणबाट विश्लेषण गर्दा, पुरुष कामदारहरूको प्रभुत्व स्पष्ट छ, जसको प्रतिशत २००९/१० मा ९८.३५% बाट घटेर २०२३/२४ मा ८९.१८% मा पुगेको छ । यसले वैदेशिक रोजगारीमा पुरुषहरूको परम्परागत रूपमा उच्च सहभागितालाई देखाउँछ, जसमा निर्माण, उत्पादन तथा सेवाक्षेत्रहरूमा उपलब्ध अवसरहरू प्रमुख छन् । यसको विपरीत, महिलाहरूको सहभागिता निरन्तर बढ्दै गएको छ, जसको प्रतिशत १.६५% बाट १०.८२% मा पुगेको छ । यो वृद्धि विशेष रूपमा २०११/१२ देखि २०२३/२४ सम्ममा उल्लेखनीय छ, जसमा महिलाको संख्या ३,७०८ बाट ८०,१७२ मा पुगेको छ । यस प्रवृत्तिले नेपालमा महिलाहरूको सशक्तीकरण, शिक्षा तथा रोजगारीका अवसरहरूमा भएको सुधारलाई प्रतिबिम्बित गर्दछ, साथै गन्तव्य मुलुकहरूमा घरेलु काम, नर्सिङ तथा सेवाक्षेत्रमा महिलाहरूका लागि बढ्दो मागलाई पनि लिन सकिन्छ । उदाहरणका लागि, २०२२/२३ र २०२३/२४ मा महिलाको प्रतिशत क्रमशः ९.३५% र १०.८२% पुग्नुले लैङ्गिक समानता तर्फको प्रगतिलाई दर्साउँछ, तर अझै पनि पुरुषहरूको तुलनामा महिलाहरूको संख्या न्यून रहनुले चुनौतीहरू (जस्तै सुरक्षा, शोषण तथा सांस्कृतिक बाधाहरू) विद्यमान रहेको संकेत गर्दछ ।

समग्रमा, यो तथ्यांकले नेपालको वैदेशिक रोजगारीलाई आर्थिक विकासको इन्जिनको रूपमा स्थापित गर्दछ, तर यसमा बाह्य झट्काहरू (जस्तै महामारी) को प्रभाव र लैङ्गिक असन्तुलनलाई सम्बोधन गर्ने आवश्यकता देखाउँछ । नीतिगत रूपमा, सरकारले महिलाहरूको सुरक्षित प्रवाहलाई प्रोत्साहन दिने कार्यक्रमहरू (जस्तै कौशल विकास तथा द्विपक्षीय सम्झौताहरू) लाई मजबुत बनाउनु पर्ने देखिन्छ, जसले दिगो तथा समावेशी विकासमा योगदान दिन सक्छ । यस विश्लेषणले

भविष्यका अध्ययनहरूका लागि आधार प्रदान गर्दछ, जसमा क्षेत्रीय वितरण, गन्तव्य मुलुकहरू तथा रेमिट्यान्सको प्रभाव जस्ता पक्षहरूलाई समावेश गर्न सकिन्छ ।

नेपालमा अनुपस्थित जनसंख्याको प्रवास प्रवृत्ति

नेपाल राष्ट्रिय जनगणना तथा आवास गणना National Population Housing Census (NPHC) २०२१ को तथ्यांकले देशको अनुपस्थित जनसंख्याको गन्तव्य देशहरूको बारेमा महत्त्वपूर्ण जानकारी प्रदान गर्दछ । यो तालिका (तालिका २) ले शीर्ष दश जिल्लाहरूमा अनुपस्थित जनसंख्याको प्रतिशत वितरणलाई गन्तव्य क्षेत्रहरू अनुसार देखाउँछ, जसले नेपालको वैदेशिक रोजगारी, अध्ययन, तथा अन्य प्रवासका प्रवृत्तिहरूको प्रतिबिम्बन गर्दछ । यसले सीमावर्ती क्षेत्रहरूमा भारतप्रतिको निर्भरता, श्रम बजारका लागि मध्य पूर्व र एसियन देशहरूको आकर्षण, तथा विकसित देशहरूमा उच्च शिक्षित वर्गको प्रवासलाई उजागर गर्दछ । यस तथ्यांकले नेपालको सामाजिक-आर्थिक गतिशीलता र प्रवास नीतिका लागि आधार प्रदान गर्दछ ।

Table 2

Absent population of top ten districts by destination countries (in percentage), NPHC 2021

District	India	SAARC (excl. India)	ASEAN	Middle East	Other Asian	EU	Other Europe	North America	S. America/Caribbean	African	Pacific	Others	Not Stated	Total (No.)
Nepal	10.71	0.13	2.6	14.04	2.64	1.51	1.23	2.30	0.02	0.11	2.69	0.09	0.09	2,190,592
Kathmandu	4.22	0.61	3.76	23.59	11.19	8.27	6.07	19.41	0.11	0.57	20.66	0.89	0.58	144,983
Kailali	89.22	0.08	1.91	4.76	1.39	0.5	0.21	0.87	0.00	0.09	0.69	0.05	0.04	110,428
Jhapa	17.45	0.29	9.72	55.06	4.74	3.2	1.91	3.66	0.03	0.23	3.43	0.01	0.08	91,414
Rupandehi	25.87	0.28	6.6	41.07	8.68	4.04	2.97	4.16	0.07	0.34	5.51	0.12	0.18	79,918
Morang	14.53	0.12	12.36	54.61	4.17	2.72	1.87	3.76	0.00	0.23	3.2	0.03	0.07	75,768
Dhanusa	10.47	0.26	12.26	54.54	4.04	3.17	2.19	3.7	0.00	0.23	3.03	0.06	0.07	73,788
Kaski	10.16	0.15	3.43	34.48	16.53	7.75	10.19	7.48	0.06	0.16	6.93	0.13	0.10	66,426
Kanchanpur	82.95	0.11	3.05	8.5	1.43	0.68	1.07	1.18	0.00	0.15	0.94	0.05	0.04	66,235
Chitawan	11.14	0.34	4.61	39.83	13.5	7.13	3.01	5.93	0.07	0.24	13.62	0.12	0.07	65,164
Sunsari	9.03	0.4	12.58	54.68	7.23	2.76	1.65	2.82	0.05	0.31	3.12	0.15	0.17	62,871

Source: National Population and Housing Census 2021

विश्लेषण

१. सीमावर्ती जिल्लाहरूमा भारतप्रतिको उच्च निर्भरता: कैलाली (८९.२२%) र कञ्चनपुर (८२.९५%) जस्ता नेपाल-भारत सीमावर्ती जिल्लाहरूमा अनुपस्थित जनसंख्याको ठुलो हिस्सा भारततर्फ प्रवास गरेको देखिन्छ । यो प्रवृत्ति सांस्कृतिक, आर्थिक तथा भौगोलिक निकटताका कारण हो, जसले दैनिक रोजगारी र पारिवारिक सम्बन्धलाई प्रोत्साहित गर्दछ । राष्ट्रिय औसत (१०.७१%) भन्दा यो निकै उच्च छ, जसले नेपालको दक्षिणी क्षेत्रमा भारतको प्रभावकारी भूमिकालाई उजागर गर्दछ र प्रवास नीतिमा क्षेत्रीय असन्तुलनलाई संकेत गर्दछ ।

२. श्रम प्रवासको प्रमुख गन्तव्यका रूपमा मध्य पूर्व र Association of South East Asian Nation (ASEAN) झापा (५५.०६%), मोरङ (५४.६१%), धनुषा (५४.५४%) र सुनसरी (५४.६८%) जस्ता पूर्वी तराईका जिल्लाहरूमा अनुपस्थित जनसंख्याको आधाभन्दा बढी मध्य पूर्वतर्फ प्रवास

गरेको छ, जबकि ASEAN मा पनि उल्लेखनीय हिस्सा (९.७२% देखि १२.५८%) छ । यो तथ्याङ्कले नेपालको अर्ध-कुशल तथा कुशल श्रमशक्तिको तेल तथा निर्माण क्षेत्रहरूमा आकर्षणलाई प्रतिबिम्बित गर्दछ, जसले विप्रेषण अर्थतन्त्रलाई बलियो बनाउँछ तर जोखिमपूर्ण प्रवास (जस्तै शोषण) को सम्भावनालाई पनि इंगित गर्दछ । राष्ट्रिय स्तरमा मध्य पूर्व (१४.०४%) को तुलनामा यी जिल्लाहरूमा यो प्रवृत्ति अधिक केन्द्रित छ ।

३. विकसित देशहरूमा उच्च शिक्षित वर्गको प्रवासः काठमाडौं (१९.४१% उत्तर अमेरिका, ८.२७% Europian Union (EU) र कास्की (७.४८% उत्तर अमेरिका, ७.७५% EU) जस्ता शहरी तथा पर्यटकीय जिल्लाहरूमा अनुपस्थित जनसंख्याको उल्लेखनीय हिस्सा विकसित क्षेत्रहरू (EU, उत्तर अमेरिका, अन्य यूरोप) तर्फ छ । यो प्रवृत्ति उच्च शिक्षा, प्राविधिक रोजगारी तथा स्थायीबसोबासको अवसरसँग सम्बन्धित छ, जसले 'ब्रेन ड्रेन' को मुद्दालाई उठाउँछ । राष्ट्रिय औसत (२.३०% उत्तर अमेरिका, १.५१% भन्दा यी जिल्लाहरूमा यो हिस्सा ५-८ गुणा बढी छ, जसले नेपालको सामाजिक असमानता र शैक्षिक अवसरहरूको क्षेत्रीय विभेदलाई देखाउँछ ।

४. प्रवास गन्तव्यहरूको विविधता र जिल्लागत भिन्नताः रुपन्देही (४१.०७% मध्य पूर्व, २५.८७% भारत) र चितवन (३९.८३% मध्य पूर्व, १३.५०% अन्य एसिया) जस्ता जिल्लाहरूमा गन्तव्यहरूको मिश्रित वितरण देखिन्छ, जसले बहुपक्षीय प्रवास प्रवृत्तिलाई संकेत गर्दछ । यसको विपरीत, कैलाली र कञ्चनपुर जस्ता जिल्लाहरूमा प्रवास भारत केन्द्रित (८०% भन्दा बढी) छ । यो विविधताले नेपालको जिल्लागत आर्थिक संरचना, शिक्षा स्तर तथा सामाजिक सञ्जालको प्रभावलाई प्रतिबिम्बित गर्दछ, जसले नीति निर्माणमा क्षेत्र-विशेष हस्तक्षेपको आवश्यकता उजागर गर्दछ ।

५. कुल अनुपस्थित जनसंख्यामा शीर्ष जिल्लाहरूको योगदान र नीतिगत प्रभावः शीर्ष दश जिल्लाहरूले राष्ट्रिय अनुपस्थित जनसंख्याको करिब ३४% (७४६,०१३ व्यक्ति) योगदान गर्दछन्, जसमा काठमाडौं (१४४,९८३) र कैलाली (११०,४२८) प्रमुख छन् । यो तथ्याङ्कले प्रवासको असमान वितरणलाई देखाउँछ, जसले विप्रेषणको सकारात्मक प्रभाव (आर्थिक वृद्धि) सँगै नकारात्मक प्रभाव (जनसंख्या असन्तुलन, पारिवारिक विखण्डन) लाई उत्पन्नगर्दछ । जर्नल सन्दर्भमा, यसले नेपालको प्रवास नीतिमा दिगो विकास लक्ष्यहरू (SDGs) सँग जोडेर अध्ययन गर्नुपर्ने आवश्यकता उठाउँछ, विशेष गरी विप्रेषणको प्रभावकारी उपयोग र प्रवासीहरूको सुरक्षा हुन्छ ।

प्रदेश अनुसार अनुपस्थितिको मुख्य कारण

नेपालको राष्ट्रिय जनगणना २०२१ अनुसार घरमा अनुपस्थित (Usually resident but absent during census) व्यक्तिहरूको मुख्य कारणलाई यो तालिकाले प्रदेशस्तरीय रूपमा प्रस्तुत गरेको छ । कुल २१,९१,१९२ जना व्यक्ति गणना अवधिमा घरमा अनुपस्थित थिए । यीमध्ये सबैभन्दा ठुलो हिस्सा (५९.८%) तलबी/ज्यालादारी कामको सिलसिलामा विदेश वा अन्यत्र गएका छन् भने २०.४% आश्रित (dependent) परिवारका सदस्यका रूपमा विदेशमा बसोबास गरिरहेका छन् । रोजगारी खोजी(१३.८%), पढाइ/तालीम (३.१%) र व्यापार/व्यवसाय(०.३%) पनि उल्लेख्य कारणका रूपमा देखिएका छन् । प्रदेशहरूबीच यी कारणहरूमा स्पष्ट भिन्नता देखिन्छ जसले नेपालको श्रम बजार, शैक्षिक अवसर र वैदेशिक रोजगारीको प्रवृत्तिलाई झल्काउँछ ।

Table 3

Main reason of absence by province

Province	Salary/ wage job (No.)	Trade/ business (No.)	Study/ training (No.)	Seeking job (No.)	Dependent (No.)	Others (No.)	Not stated (No.)	Don't know (No.)	Total
Koshi	260,782	1,784	23,924	29,824	21,589	3,099	465	1,567	**343,034**
%	76.0	0.5	7.0	8.7	6.3	0.9	0.1	0.5	100.0
Madhesh	233,992	2,592	11,945	37,459	13,878	1,831	788	1,801	**304,286**
%	76.9	0.9	3.9	12.3	4.6	0.6	0.3	0.6	100.0
Bagmati	209,615	3,262	109,978	28,513	37,793	6,294	580	1,895	**397,930**
%	52.7	0.8	27.6	7.2	9.5	1.6	0.1	0.5	100.0
Gandaki	194,863	1,489	28,966	23,240	29,744	2,583	1,988	3,720	**286,593**
%	68.0	0.5	10.1	8.1	10.4	0.9	0.7	1.3	100.0
Lumbini	295,364	2,636	21,770	49,436	42,547	3,793	1,675	3,685	**420,906**
%	70.2	0.6	5.2	11.7	10.1	0.9	0.4	0.9	100.0
Karnali	50,632	377	2,273	26,653	11,394	1,339	574	1,078	**94,320**
%	53.7	0.4	2.4	28.3	12.1	1.4	0.6	1.1	100.0
Sudurpashchim	205,290	986	10,521	47,259	70,127	5,055	1,504	2,781	**343,523**
%	66.2	0.6	9.6	11.1	10.4	1.1	0.3	0.8	100.0
Total	**1,450,935**	**13,130**	**209,433**	**242,460**	**227,125**	**24,000**	**7,576**	**16,532**	**2,191,192**
%	59.8	0.3	3.1	13.8	20.4	1.5	1.2	0.8	100.0

Source: National Population and Housing Census 2021

१. तलबी/ज्यालादारी काम सबैभन्दा प्रबल कारण

राष्ट्रिय औसत ५९.८% रहेकोमा मधेश प्रदेशमा यो हिस्सा सबैभन्दा उच्च (७६.९%) र कोशी प्रदेशमा पनि ७६.०% छ । यी दुवै तराईका प्रदेशहरूबाट खाडी मुलुक र मलेसिया जाने वैदेशिक रोजगारीको प्रवाह निकै ठुलो छ । यसको विपरीत बागमती प्रदेशमा यो अनुपात केवल ५२.७% छ किनभने यहाँ अध्ययन/तालीमको कारणले अनुपस्थिति २७.६% छ, जुन राष्ट्रिय औसतभन्दा लगभग नौ गुणा बढी हो । काठमाडौँ उपत्यका र आसपासका शहरी क्षेत्रमा उच्च शिक्षा र तालिमका अवसर प्रशस्त भएकाले यो स्वाभाविक देखिन्छ ।

२. रोजगारी खोजीमा रहेका व्यक्तिको उच्च हिस्सा कर्णाली र मधेशमा

कर्णाली प्रदेशमा रोजगारी खोजीको कारण २८.३% छ, जुन राष्ट्रिय औसत १३.८% को दोब्बरभन्दा बढी हो । यो प्रदेशमा स्थानीय रोजगारीको अभाव र सीपयुक्त जनशक्तिको कमी स्पष्ट झल्किन्छ । त्यस्तै मधेश (१२.३%), लुम्बिनी (११.७%) र सुदूरपश्चिम (११.१%) मा पनि यो कारण उल्लेख्यछ । यी क्षेत्रबाट भारततर्फ हुने मौसमी तथा अस्थायी बसाइँसराइ पनि "रोजगारी खोजी"मा समेटिएको हुन सक्छ ।

३. आश्रित (Dependent) को हिस्सा बढ्दो

राष्ट्रिय औसत २०.४% रहेकोमा सुदूरपश्चिममा १०.४%, लुम्बिनीमा १०.१%, कर्णालीमा १२.१% र गण्डकीमा १०.४% छ । वैदेशिक रोजगारीमा गएका व्यक्तिका श्रीमती, छोराछोरी र अभिभावकहरू विदेशमै बसोबास गर्न थालेको यो तथ्यांकले पुष्टि गर्छ । यो प्रवृत्तिले दीर्घकालमा गाउँ-गाउँमा काम गर्ने उमेरका जनशक्ति र बालबालिकाको अभाव सिर्जना गरिरहेको छ ।

४. अध्ययन/तालिमको कारण बागमतीबाहेक निकै कम

बागमतीबाहेक सबै प्रदेशमा यो कारण १०% भन्दा कम छ । गण्डकीमा १०.१%, सुदूरपश्चिममा ९.६%, कोशीमा ७.०% छ । बाँकी प्रदेशमा ५% भन्दा कम छ । यसले नेपालको

उच्च शिक्षा र प्राविधिक तालिमको अवसर अत्यन्त केन्द्रिकृत र असमान रूपमा वितरित भएको प्रष्ट पार्छ ।

५. व्यापार/व्यवसाय र "अन्य" कारण नगण्य

राष्ट्रिय औसत ०.३% मात्र व्यापार/व्यवसायका लागि अनुपस्थित छन् । यो तथ्यांकले नेपालीहरू विदेशमा उद्यमी बन्नुभन्दा ज्यालादारी काम गर्न बढी बाध्य भएको देखाउँछ ।

६. "नजानेको/नभनेको" को हिस्सा पनि विचारणीय

कर्णालीमा १.१%, गण्डकीमा १.३%, लुम्बिनीमा ०.९% व्यक्ति "डोन्ट नो" वा "नट स्टेटेड" मा परेका छन् । यो अनिश्चितताले गणना प्रक्रियामा रहेको कमजोरी वा गोपनीयताको चाहना दुवैलाई संकेत गर्छ । यो तालिकाले नेपालको वैदेशिक रोजगारी र बसाइँसराइको वास्तविक चित्र प्रस्तुत गर्छ । तलबी काम र आश्रितका रूपमा विदेशिने प्रवृत्ति तराई र पहाडी प्रदेशमा प्रबल छ भने बागमतीमा शैक्षिक बसाइँसराइ हावी छ । कर्णाली र सुदूरपश्चिमजस्ता दुर्गम प्रदेशमा रोजगारीको अभावले "रोजगारी खोजी"लाई प्रमुख कारण बनाएको छ । यी तथ्यांकले नीति निर्माता, विकास योजना आयोग र श्रम मन्त्रालयलाई स्थानीय रोजगारी सिर्जना, सीप विकास र शिक्षाको विकेन्द्रीकरणमा तीव्रता दिन स्पष्ट सन्देश दिन्छ । अन्यथा आउँदो दशकमा गाउँहरू थप खाली हुँदै जाने निश्चित छ ।

वैदेशिक रोजगारीका लागि श्रम स्वीकृति लिने नेपालीको प्रादेशिक प्रवृत्ति (२०७७/७८-२०८१/८२)

नेपालबाट वैदेशिक रोजगारीका लागि श्रम स्वीकृति (Labour Approval) लिने संख्याले देशको अर्थतन्त्र, युवा जनसंख्याको गतिशीलता र श्रम बजारको अवस्थालाई प्रत्यक्ष रूपमा झल्काउँछ । कोभिड-१९ महामारीपछिको पुनरुत्थान चरणदेखि हालसम्मको पाँच आर्थिक वर्षको तथ्याङ्कले वैदेशिक रोजगारीको मागमा आएको उतारचढाव, प्रादेशिक असमानता र समग्र प्रवृत्तिलाई स्पष्ट पार्छ । तालिका ४ मा वैदेशिक रोजगारी विभागको वार्षिक प्रतिवेदन (२०८१/८२) बाट संकलित प्रादेशिक श्रम स्वीकृति संख्यालाई प्रस्तुत गरिएको छ, जसले २०७७/७८ मा ५ लाख ९७ हजारबाट सुरु भई २०८१/८२ मा ४ लाख ३७ हजार ५६३ मा झरेको समग्र गिरावटलाई देखाउँछ ।

Table 4

Provincial Labour Approval (२०७७/७८–२०७९/८०)

प्रदेश	२०७७/०७८	२०७८/०७९	२०७९/०८०	२०८०/०८१	२०८१/०८२
कोशी	१९,६०६	१९,१६३	१०५,४४७	११९१,०६३	१०६६१५
मधेस	८२,९१३	८२,९२७	१६,११०	१४२,३९४	१०६,,०३८
बागमती	७८,७८८	८२,७४६	९६,०९१	१०२,६६३	९९,८४९
गण्डकी	५१,०३०	४९,०४७	५३,३१६	६०,३८३	६१,८१४
लुम्बिनी	११४,३८१	८८,६८२	१०२,१३८	९८,८२६	८३,१२०
कर्णाली	९४,२३४	९५,३४६	९९,८१४	२१०,६६४	१०८,३५३
सुदुरपश्चिम	१४४,९८९	११६१,१२४	१२८,९४०	१७७,७४१	१३९,१९६
जम्मा	७६१,४४८	७०८,२९५	८५१,३७६	८८८,५९४	७७७,७२४

Table 1: Provincial Labour Approval (Department of Foreign Employment, 2081/82)

१. सीमावर्ती जिल्लाहरूमा भारतप्रतिको उच्च निर्भरता: कैलाली (८९.२२%) र कञ्चनपुर (८२.९५%) जस्ता नेपाल-भारत सीमावर्ती जिल्लाहरूमा अनुपस्थित जनसंख्याको ठूलो हिस्सा भारततर्फ प्रवास गरेको देखिन्छ । यो प्रवृत्ति सांस्कृतिक, आर्थिक तथा भौगोलिक निकटताका कारण हो, जसले दैनिक रोजगारी र पारिवारिक सम्बन्धलाई प्रोत्साहित गर्दछ । राष्ट्रिय औसत (१०.७१%) भन्दा यो निकै उच्च छ, जसले नेपालको दक्षिणी क्षेत्रमा भारतको प्रभावकारी भूमिकालाई उजागर गर्दछ र प्रवास नीतिमा क्षेत्रीय असन्तुलनलाई संकेत गर्दछ ।

२. श्रम प्रवासको प्रमुख गन्तव्यका रूपमा मध्य पूर्व र ASEAN झापा (५५.०६%), मोरङ (५४.६१%), धनुषा (५४.५४%) र सुनसरी (५४.६८%) जस्ता पूर्वी तराईका जिल्लाहरूमा अनुपस्थित जनसंख्याको आधाभन्दा बढी मध्य पूर्वतर्फ प्रवास गरेको छ, जबकि ASEAN मा पनि उल्लेखनीय हिस्सा (९.७२% देखि १२.५८%) छ । यो तथ्याङ्कले नेपालको अर्ध-कुशल तथा कुशल श्रमशक्तिको तेल तथा निर्माण क्षेत्रहरूमा आकर्षणलाई प्रतिबिम्बित गर्दछ, जसले विप्रेषण अर्थतन्त्रलाई बलियो बनाउँछ तर जोखिमपूर्ण प्रवास (जस्तै शोषण) को सम्भावनालाई पनि संकेत गर्दछ । राष्ट्रिय स्तरमा मध्य पूर्व (१४.०४%) को तुलनामा यी जिल्लाहरूमा यो प्रवृत्ति अधिक केन्द्रित छ ।

३. विकसित देशहरूमा उच्च शिक्षित वर्गको प्रवास: काठमाण्डौ (१९.४१% उत्तर अमेरिका, ८.२७% EU) र कास्की (७.४८% उत्तर अमेरिका, ७.७५% EU) जस्ता शहरी तथा पर्यटकीय जिल्लाहरूमा अनुपस्थित जनसंख्याको उल्लेखनीय हिस्सा विकसित क्षेत्रहरू (EU, उत्तर अमेरिका, अन्य यूरोप) तर्फ छ । यो प्रवृत्ति उच्च शिक्षा, प्राविधिक रोजगारी तथा स्थायीबसोबासको अवसरसँग सम्बन्धित छ, जसले 'ब्रेन ड्रेन' को मुद्दालाई उठाउँछ । राष्ट्रिय औसत (२.३०% उत्तर अमेरिका, १.५१%EU) भन्दा यी जिल्लाहरूमा यो हिस्सा ५-८ गुणा बढी छ, जसले नेपालको सामाजिक असमानता र शैक्षिक अवसरहरूको क्षेत्रीय विभेदलाई देखाउँछ ।

४. प्रवास गन्तव्यहरूको विविधता र जिल्लागत भिन्नता: रुपन्देही (४१.०७% मध्य पूर्व, २५.८७% भारत) र चितवन (३९.८३% मध्य पूर्व, १३.५०% अन्य एसिया) जस्ता जिल्लाहरूमा गन्तव्यहरूको मिश्रित वितरण देखिन्छ, जसले बहुपक्षीय प्रवास प्रवृत्तिलाई संकेत गर्दछ । यसको विपरीत, कैलाली र कञ्चनपुर जस्ता जिल्लाहरूमा प्रवास भारत केन्द्रित (८०% भन्दा बढी) छ । यो विविधताले नेपालको जिल्लागत आर्थिक संरचना, शिक्षा स्तर तथा सामाजिक सञ्जालको प्रभावलाई प्रतिबिम्बित गर्दछ, जसले नीति निर्माणमा क्षेत्र-विशेष हस्तक्षेपको आवश्यकता उजागर गर्दछ ।

५. कुल अनुपस्थित जनसंख्यामा शीर्ष जिल्लाहरूको योगदान र नीतिगत प्रभाव: शीर्ष दश जिल्लाहरूले राष्ट्रिय अनुपस्थित जनसंख्याको करिब ३४% (७४६,०१३ व्यक्ति) योगदान गर्दछन्, जसमा काठमाण्डौ (१४४,९८३) र कैलाली (११०,४२८) प्रमुख छन् । यो तथ्यांकले प्रवासको असमान वितरणलाई देखाउँछ, जसले विप्रेषणको सकारात्मक प्रभाव (आर्थिक वृद्धि) सँगै नकारात्मक प्रभाव (जनसंख्या असन्तुलन, पारिवारिक विखण्डन) लाई उत्पन्न गर्दछ । लेख सन्दर्भमा, यसले नेपालको प्रवास नीतिमा दिगो विकास लक्ष्यहरू (SDGs) सँग जोडेर अध्ययन गर्नुपर्ने आवश्यकता उठाउँछ, विशेष गरी विप्रेषणको प्रभावकारी उपयोग र प्रवासीहरूको सुरक्षामा ध्यान दिनुपर्छ ।

बसाइँसराइको प्रवृत्ति र गन्तव्यहरूको अवलोकन

नेपालमा बसाइँसराइ एक प्रमुख सामाजिक तथा आर्थिक घटना हो, जसले जनसंख्याको वितरण, शहरीकरण र विकास प्रक्रियालाई प्रभावित गर्दछ । विशेष गरी ग्रामीण क्षेत्रबाट शहरी तथा तराई क्षेत्रतर्फको बसाइँसराइले आर्थिक अवसरहरूको खोजी, शिक्षा, स्वास्थ्य र रोजगारीको उपलब्धतासँग सम्बन्धित हुन्छ । तल प्रस्तुत तालिका ५ ले स्थलगत अध्ययन २०८२ मा संकलित तथ्यांकका आधारमा बसाइँसराइको मुख्य गन्तव्यहरूको वितरणलाई दर्साउँछ । यो तालिकाले बसाइँसराइ गर्नेहरूको संख्या र प्रतिशतलाई क्रमबद्ध रूपमा प्रस्तुत गर्दै गन्तव्यहरूको प्राथमिकतालाई उजागर गर्दछ ।

तालिका ५

बसाइँसराइको मुख्य गन्तव्य

क्र.स.	विवरण	संख्या	प्रतिशत	कैफियत
१	सहर	४१०	७३.७४	
२	तराई	१२०	२१.५८	
३	अन्य	२६	४.६८	
४	जम्मा	५५६	१००	

स्रोत : स्थलगत अध्ययन २०८२

प्रस्तुत तालिकाले नेपालमा बसाइँसराइको मुख्य गन्तव्यहरूको स्पष्ट चित्रण गर्दछ, जसबाट शहरीकरणको तीव्र गति र क्षेत्रीय असन्तुलनलाई बुझ्न सकिन्छ । कुल ५५६ बसाइँसराइ कर्ताहरूमध्ये अधिकांश अर्थात् ४१० व्यक्ति (७३.७४%) ले शहरलाई मुख्य गन्तव्यको रूपमा चुनेका छन्, जसले नेपालको शहरी क्षेत्रहरूमा आर्थिक अवसरहरू, शिक्षा तथा स्वास्थ्य सेवाहरूको बढ्दो आकर्षणलाई प्रतिबिम्बित गर्दछ । यो प्रवृत्तिले ग्रामीण-शहरी बसाइँसराइको परम्परागत ढाँचालाई मजबुत बनाउँछ, जसको परिणाम स्वरूप शहरहरूमा जनघनत्व वृद्धि, आवास तथा पूर्वाधारको दबाब र सामाजिक असमानताको जोखिम बढ्न सक्छ । यसले नीति निर्माताहरूलाई शहरी विकासको सन्तुलित योजना आवश्यक पर्ने संकेत गर्दछ, जस्तै कि काठमाडौं, पोखरा वा वीरगञ्ज जस्ता शहरहरूमा बसाइँसराइको भारलाई व्यवस्थापन गर्नु ।

दोस्रो स्थानमा तराई क्षेत्र छ, जसमा १२० व्यक्ति (२१.५८%) ले बसाइँ सरेका छन् । तराईको यो आकर्षण मुख्यतः कृषि योग्य भूमि, औद्योगिक विकास र जलवायु अनुकूलतासँग जोडिएको देखिन्छ, विशेषगरी पहाडी तथा हिमाली क्षेत्रबाट आउनेहरूका लागि तराईको प्रतिशतले क्षेत्रीय बसाइँसराइको महत्त्वलाई उजागर गर्दछ, जसले तराईलाई आर्थिक हबको रूपमा स्थापित गर्दैछ तर साथै पर्यावरणीय चुनौतीहरू जस्तै बाढी र जलवायु परिवर्तनको प्रभावलाई पनि ध्यान दिनु पर्ने आवश्यकता देखाउँछ । यस प्रवृत्तिले नेपालको दक्षिणी भागमा जनसंख्याको वृद्धि र कृषि-आधारित अर्थव्यवस्थाको सुदृढीकरणलाई संकेत गर्दछ, तर यसले पहाडी क्षेत्रहरूमा जनसंख्या घट्ने क्रमलाई पनि बढावा दिन सक्छ ।

अन्य गन्तव्यहरूमा मात्र २६ व्यक्ति (४.६८%) रहेका छन्, जसले मुख्यतः वैकल्पिक वा विशेष परिस्थितिजन्य बसाइँसराइलाई प्रतिनिधित्व गर्दछ, जस्तै अन्तर्राष्ट्रिय बसाइँ वा अन्य आन्तरिक क्षेत्रहरू छन् । यो न्यून प्रतिशतले बसाइँसराइको धेरैजसो केन्द्रितता शहर र तराईमा नै

रहेको पुष्टि गर्दछ, जसबाट नेपालको बसाइँसराइ प्रवृत्ति मुख्यत: द्विध्रुवीय (urban–terai centric) रहेको देखिन्छ । समग्रमा, यो तथ्यांकले बसाइँसराइलाई प्रभावित गर्ने कारकहरू जस्तै आर्थिक असमानता, जलवायु परिवर्तन र नीतिगत हस्तक्षेपको आवश्यकतालाई उजागर गर्दछ । यसबाट सन्तुलित विकासका लागि ग्रामीण क्षेत्रहरूमा रोजगारी सृजना, पूर्वाधार विकास र जलवायु अनुकूलन कार्यक्रमहरूको आवश्यकता पर्ने निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ । भविष्यका अध्ययनहरूले यी गन्तव्यहरूको प्रभाव र बसाइँसराइकर्ताहरूको सामाजिक-आर्थिक अनुभवलाई गहन रूपमा खोज्नु पर्ने देखिन्छ, जसले नीति निर्माणमा योगदान दिन सक्छ ।

बसाइँसराइको मुख्य कारणहरूको विश्लेषण

नेपालमा बसाइँसराइ एक प्रमुख सामाजिक तथा आर्थिक घटना हो, जसले ग्रामीण र शहरी क्षेत्रहरूबीच जनसंख्या वितरणलाई प्रभावित गर्दछ । यो तालिका (तालिका ६) ले स्थलगत अध्ययन २०८२ मा संकलित डाटाको आधारमा बसाइँसराइका मुख्य कारणहरूलाई संख्या र प्रतिशतमा प्रस्तुत गर्दछ । यसले रोजगारी, शिक्षा, स्वास्थ्य र व्यापार जस्ता कारकहरूलाई उल्लेख गर्दै बसाइँसराइको प्रवृत्ति र यसका अन्तर्निहित सामाजिक-आर्थिक आयामहरूलाई उजागर गर्दछ । यस तालिकाले नीति-निर्माणमा महत्त्वपूर्ण अन्तर्दृष्टि प्रदान गर्दछ, जसले बसाइँसराइलाई विकासको अवसर वा चुनौतीको रूपमा हेर्न सकिन्छ ।

तालिका ६

बसाइँसराइको मुख्य कारण

क्र.स.	विवरण	संख्या	प्रतिशत	कैफियत
१	रोजगारी	३२०	५७.५५	
२	शिक्षा	१३०	२३.३८	
३	स्वास्थ्य	९०	१६.१८	
४	व्यापार	१६	२.८७	
	जम्मा	५५६	१००	

स्रोत: स्थलगत अध्ययन २०८२

चित्र १

बसाइँसराइको मुख्य कारण

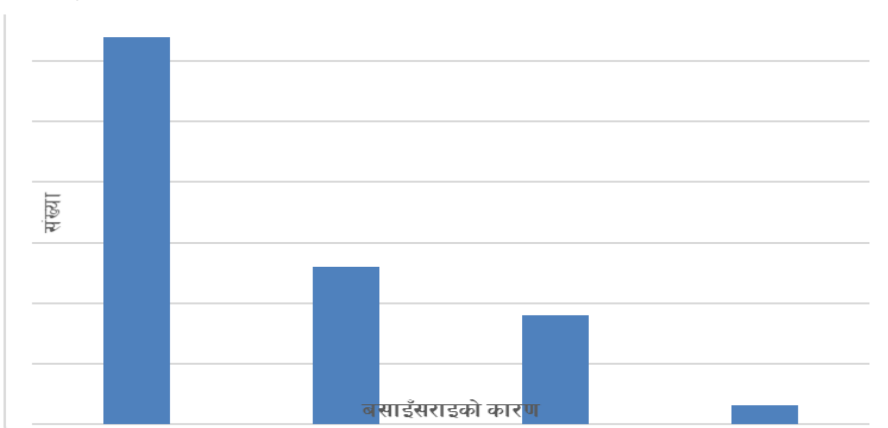

यो तालिकाको विश्लेषण गर्दा बसाइँसराइका मुख्य कारकहरूमा आर्थिक र मानवीय विकाससँग सम्बन्धित आयामहरू स्पष्ट रूपमा देखिन्छन् । सर्वप्रथम, रोजगारीलाई मुख्य कारणको रूपमा ५७.५५ प्रतिशत (३२० व्यक्ति) ले उल्लेख गरेको छ, जसले नेपाली समाजमा आर्थिक अवसरहरूको खोजीमा बसाइँसराइ हुने प्रवृत्तिलाई दर्साउँछ । यो प्रतिशतले ग्रामीण क्षेत्रहरूमा रोजगारीको अभाव र शहरी वा अन्तर्राष्ट्रिय गन्तव्यहरूमा आर्थिक सम्भावनाको आकर्षणलाई प्रतिबिम्बित गर्दछ । यसले आर्थिक असमानता र बेरोजगारी दरलाई बसाइँसराइको प्रमुख प्रेरक कारकको रूपमा स्थापित गर्दछ, जसले दीर्घकालीन रूपमा जनसंख्या विस्थापन र शहरीकरणलाई बढावा दिन सक्छ ।

दोस्रो स्थानमा शिक्षा रहेको छ, जसमा २३.३८ प्रतिशत (१३० व्यक्ति) ले बसाइँसराइ गरेको पाइन्छ । यसले शिक्षा प्रणालीको असमान वितरणलाई इङ्गित गर्दछ, विशेष गरी गुणस्तरीय शिक्षा र उच्च शिक्षा अवसरहरूको लागि ग्रामीणबाट शहरी वा विदेशतर्फको प्रवाहलाई यो प्रवृत्तिले मानवीय पुँजी विकासमा लगानीको आवश्यकता उजागर गर्दछ, किनकि शिक्षित जनशक्तिको अभावले स्थानीय अर्थतन्त्रलाई कमजोर बनाउन सक्छ ।

स्वास्थ्य सेवासँग सम्बन्धित कारणले १६.१८ प्रतिशत (९० व्यक्ति) कब्जा गरेको छ, जसले स्वास्थ्य पूर्वाधारको कमी र विशेष उपचारको आवश्यकतालाई दर्साउँछ । यसले ग्रामीण स्वास्थ्य प्रणालीको कमजोरी र महामारी वा दीर्घरोगहरूको सन्दर्भमा बसाइँसराइलाई बढाउने कारकको रूपमा देखाउँछ । यसले स्वास्थ्य नीतिमा सुधारको आवश्यकता औंल्याउँछ, जसले बसाइँसराइलाई न्यूनीकरण गर्न सक्छ ।

अन्तमा, व्यापारलाई मात्र २.८७ प्रतिशत (१६ व्यक्ति) ले मुख्य कारण मानेका छन्, जसले यसलाई कम प्रभावकारी कारकको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ । यसले व्यापारिक अवसरहरूको सीमितता वा यसलाई अन्य कारणहरू (जस्तै रोजगारी) सँग जोडेर हेर्ने प्रवृत्तिलाई संकेत गर्दछ । कुल ५५६ व्यक्तिमा आधारित यो डाटाले बसाइँसराइलाई बहुआयामी घटनाको रूपमा चित्रण गर्दछ, जहाँ आर्थिक कारकहरू (रोजगारी र व्यापार) ले ६०.४२ प्रतिशत कब्जा गरेका छन्, जबकि शिक्षा र स्वास्थ्य जस्ता सामाजिक कारकहरूले ३९.५६ प्रतिशत यसले नीति-निर्माताहरूलाई स्थानीय स्तरमा रोजगारी सृजना, शिक्षा र स्वास्थ्य पूर्वाधारको विस्तारमा जोड दिन सुझाव दिन्छ, जसले अनियन्त्रित बसाइँसराइलाई नियन्त्रण गरी सन्तुलित विकास सुनिश्चित गर्न सक्छ । यस अध्ययनले थप अनुसन्धानको लागि आधार प्रदान गर्दछ, जसमा लिङ्ग, उमेर र क्षेत्रीय विविधताहरूको विश्लेषण समावेश गर्न सकिन्छ ।

रोजगारीको वर्गीकरणको परिदृश्य

नेपालजस्तो विकासशील अर्थतन्त्र भएको मुलुकमा रोजगारीको संरचना आर्थिक विकास, सामाजिक स्थिरता र मानव संसाधनको उपयोगितासँग जोडिएको हुन्छ । विशेषगरी वैदेशिक रोजगारीले नेपाली अर्थतन्त्रमा रेमिट्यान्सको माध्यमबाट महत्त्वपूर्ण योगदान दिइरहेको सन्दर्भमा, रोजगारीलाई वैदेशिक र स्वदेशी गरी वर्गीकरण गर्दा यसले श्रम बजारको प्रवृत्ति, बेरोजगारीको दबाब र आर्थिक अवसरहरूको वितरणलाई प्रतिबिम्बित गर्दछ । तालिका ७ ले स्थलगत अध्ययनमा आधारित रोजगारीको वर्गीकरण प्रस्तुत गर्दछ, जसले कुल ३२० उत्तरदाताहरू मध्ये वैदेशिक र स्वदेशी रोजगारीको अनुपातलाई संख्यात्मक रूपमा दर्साउँछ । यो तालिका २०८२ को स्थलगत

अध्ययनबाट प्राप्त डाटामा आधारित छ, जसले नेपालको श्रम बजारको वर्तमान चुनौतीहरूको झलक प्रदान गर्दछ

तालिका ७

रोजगारीको वर्गीकरण

क्र.स.	विवरण	संख्या	प्रतिशत	कैफियत
१	वैदेशिक रोजगारी	२६०	८१.२५	
२	स्वदेशी रोजगारी	६०	१८.७५	
	जम्मा	३२०	१००	

स्रोत : स्थलगत अध्ययन २०८२

चित्र २

रोजगारीको वर्गीकरण

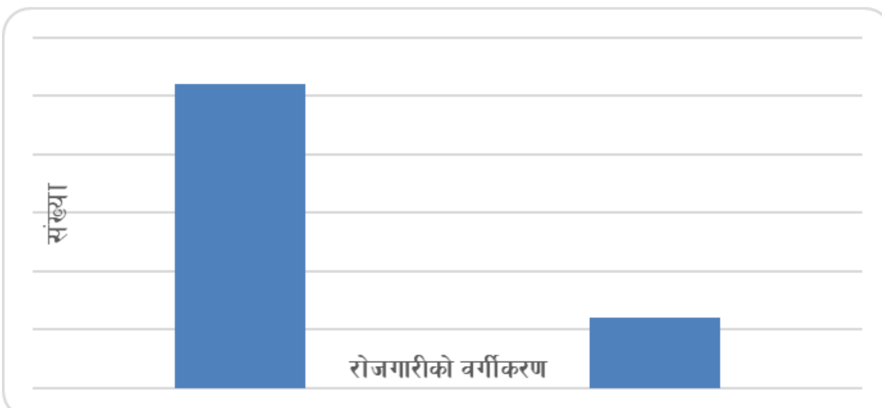

तालिका ७ ले नेपालको श्रम बजारमा वैदेशिक रोजगारीको प्रभुत्वलाई स्पष्ट रूपमा उजागर गर्दछ, जसले कुल ३२० उत्तरदाताहरू मध्ये ८१.२५ प्रतिशत (२६० व्यक्ति) वैदेशिक रोजगारीमा संलग्न रहेको देखाउँछ । यसको विपरीत, स्वदेशी रोजगारीको हिस्सा मात्र १८.७५ प्रतिशत (६० व्यक्ति) रहेको छ, जसले नेपाली अर्थतन्त्रमा आन्तरिक रोजगारीका अवसरहरूको अभाव र वैदेशिक श्रम प्रवाहको दबाबलाई प्रतिबिम्बित गर्दछ । यो अनुपातले नेपालमा युवा जनशक्तिको ठूलो हिस्सा विदेश पलायन हुने प्रवृत्तिलाई संकेत गर्दछ, जसको मुख्य कारणहरूमा उच्च बेरोजगारी दर, न्यूनतम ज्याला, सीमित औद्योगिक विकास र शिक्षा प्रणालीको रोजगारी मुखी नहुनु पर्न सकिन्छ ।

सांख्यिकीय दृष्टिकोणबाट हेर्दा, वैदेशिक रोजगारीको ८१.२५ प्रतिशत हिस्साले नेपालको रेमिट्यान्स-आधारित अर्थतन्त्रको निर्भरतालाई पुष्टि गर्दछ, जसले सकल घरेलु उत्पादन (GDP) मा वैदेशिक मुद्रा प्रवाहको योगदानलाई बढावा दिन्छ तर दीर्घकालीन रूपमा ब्रेन ड्रेन (मानव संसाधनको क्षति) को जोखिम उत्पन्न गर्दछ । यसको तुलनामा स्वदेशी रोजगारीको न्यून हिस्साले आन्तरिक श्रम बजारको असन्तुलनलाई दर्साउँछ, जसले कृषि, पर्यटन र सेवाक्षेत्रमा थप लगानी तथा नीतिगत सुधारको आवश्यकता औंल्याउँछ । स्थलगत अध्ययन २०८२ को यो डाटाले नीति निर्माताहरूलाई वैदेशिक रोजगारीलाई नियमन गर्दै स्वदेशी अवसरहरू विस्तार गर्ने रणनीति अपनाउन प्रेरित गर्न सक्छ, जस्तै कौशल विकास कार्यक्रमहरू र उद्यमशीलता प्रवर्द्धन तथा

समग्रमा, यो तालिका नेपालको श्रम बजारको असन्तुलित संरचनालाई उजागर गर्दै आर्थिक नीतिमा संरचनात्मक परिवर्तनको आवश्यकता देखाउँछ, जसले दिगो विकास लक्ष्यहरू (SDGs) सँग जोडिएका रोजगारी र आर्थिक वृद्धिका आयामहरूलाई मजबुत बनाउन सक्छ। थप अध्ययनहरूले यो प्रवृत्तिलाई लिंग, क्षेत्र र शैक्षिक स्तर अनुसार विघटन गर्दा अझ गहन अन्तर्दृष्टि प्रदान गर्न सक्छन् ।

नेपालको जनसङ्ख्या वितरणमा भौगोलिक असन्तुलन: एक अवलोकन

नेपालको विविध भौगोलिक संरचना–हिमाल, पहाड र तराई–ले जनसङ्ख्या वितरणमा महत्त्वपूर्ण प्रभाव पार्दै आएको छ । विभिन्न जनगणनाहरूले देखाए अनुसार, यो वितरण समयसँगै परिवर्तन हुँदै गएको छ, जसले सामाजिक, आर्थिक र पर्यावरणीय पक्षहरूलाई प्रभावित गर्दछ । तालिका ८ मा २०४८ देखि २०७८ सम्मका जनगणनाहरूमा आधारित भौगोलिक क्षेत्र अनुसार जनसङ्ख्या प्रतिशतको तुलनात्मक चित्रण गरिएको छ । यो तालिकाले नेपालमा बसाइँसराइ, शहरीकरण र विकास असन्तुलनका प्रवृत्तिहरूलाई प्रतिबिम्बित गर्दछ, जसको स्रोत केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग हो । यसले नीति निर्माणमा महत्त्वपूर्ण अन्तर्दृष्टि प्रदान गर्दछ ।

तालिका ८

विभिन्न जनगणनाको भौगोलिक क्षेत्र अनुसार जनसङ्ख्याको तुलना प्रतिशतमा

क्र. स.	क्षेत्र	२०४८	२०५८	२०६८	२०७८	कैफियत
१	हिमाल	७.८	७.३	६.७३	६.०८	
२	पहाड	४५.५	४४.३	४३.०१	४०.३१	
३	तराई	४६.७	४८.४	५०.२७	५३.६१	
४	जम्मा	१००	१००	१००	१००	

स्रोत : केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग

चित्र ३

विभिन्न जनगणनाको भौगोलिक क्षेत्र अनुसार जनसङ्ख्याको तुलना प्रतिशत

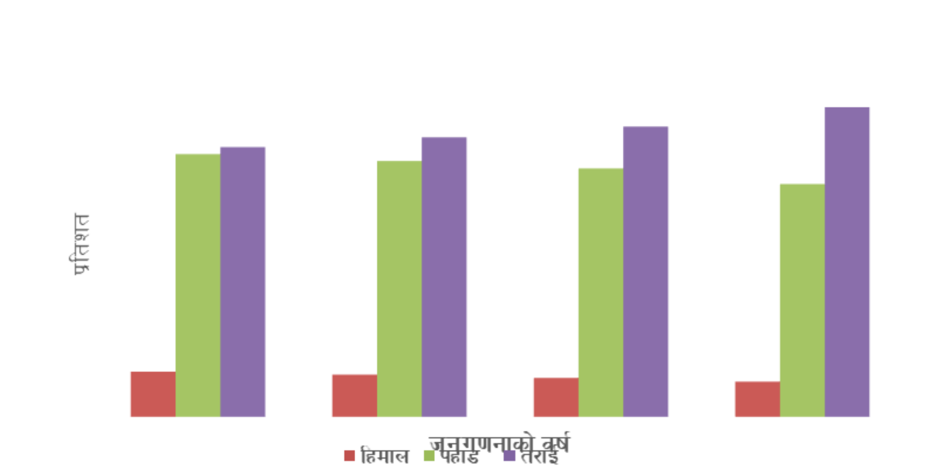

तालिका ८ ले नेपालको जनसङ्ख्या वितरणमा भौगोलिक क्षेत्रहरूबीचको क्रमिक असन्तुलनलाई स्पष्ट रूपमा उजागर गर्दछ, जसले २०४८ देखि २०७८ सम्मका चार दशकमा देखिएको प्रवृत्तिलाई प्रतिबिम्बित गर्दछ । यो विश्लेषण केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागको आधिकारिक डाटामा आधारित छ र नेपालको सामाजिक-आर्थिक परिवर्तनहरूको सन्दर्भमा व्याख्या गरिएको छ । मुख्य ट्रेन्डहरू निम्नानुसार छन् :

१. हिमाली क्षेत्रमा निरन्तर घट्दो हिस्सा : २०४८ मा हिमाली क्षेत्रको जनसङ्ख्या प्रतिशत ७.८ रहेको थियो, जुन २०७८ सम्ममा घटेर ६.०८ मा पुगेको छ । यो घटाउ दर औसतमा प्रति दशक करिब ०.४३ प्रतिशत बिन्दु रहेको देखिन्छ । यसको प्रमुख कारणहरूमा जलवायु परिवर्तन, पर्यावरणीय चुनौतीहरू (जस्तै हिमनदी पग्लने र प्राकृतिक विपत्ति), सीमित आर्थिक अवसरहरू र बसाइँसराइलाई मान्न सकिन्छ । हिमाली समुदायहरूले कृषि र पर्यटनमा निर्भर रहँदा, यी क्षेत्रहरूबाट तराई वा शहरी केन्द्रहरूतर्फको प्रवासनले जनसङ्ख्या घनत्वलाई कमजोर बनाएको छ । यसले स्थानीय स्रोतहरूको दिगो उपयोगमा प्रश्न उठाउँछ र नीतिगत हस्तक्षेपको आवश्यकता देखाउँछ, जस्तै पर्यटन विकास र जलवायु अनुकूलन कार्यक्रमहरू रहन्छ ।

२. पहाडी क्षेत्रको क्रमिक ह्रास : पहाडी क्षेत्रको हिस्सा २०४८ को ४५.५ प्रतिशतबाट २०७८ मा ४०.३१ प्रतिशतमा झरेको छ, जसले प्रति दशक औसत १.३० प्रतिशत बिन्दुको घटावलाई इङ्गित गर्दछ । यो क्षेत्र नेपालको सांस्कृतिक र जैविक विविधताको केन्द्र हो, तर भूकम्पीय जोखिम, सडक पूर्वाधारको अभाव र कृषि उत्पादकताको कमीले बसाइँसराइलाई प्रोत्साहित गरेको छ । विशेष गरी, युवा पुस्ताको तराई वा विदेशतर्फको प्रवासनले यो प्रवृत्तिलाई तीव्र बनाएको छ । यसले पहाडी जिल्लाहरूमा जनसङ्ख्या वृद्धिदरलाई नकारात्मक रूपमा प्रभावित गर्दै, स्थानीय अर्थतन्त्रलाई कमजोर बनाएको छ । तथापि, यो क्षेत्रमा पर्यटन र कृषि आधुनिकीकरणबाट सम्भावित अवसरहरू छन्, जसलाई नीतिले सम्बोधन गर्नुपर्छ ।

३. तराई क्षेत्रको विस्तारित प्रभुत्व : विपरीत रूपमा, तराई क्षेत्रको जनसङ्ख्या प्रतिशत २०४८ को ४६.७ बाट बढेर २०७८ मा ५३.६१ पुगेको छ, जसले प्रति दशक औसत २.२३ प्रतिशत बिन्दुको वृद्धिलाई देखाउँछ । यो वृद्धि नेपालको शहरीकरण र औद्योगिकीकरणको प्रतिबिम्ब हो, किनकि तराईमा सपाट भूभाग, उर्वर माटो, यातायात सुविधा र आर्थिक केन्द्रहरू (जस्तै विराटनगर, वीरगञ्ज) ले रोजगारी र शिक्षाका अवसरहरू प्रदान गर्दछन् । हिमाल र पहाडबाटको आन्तरिक बसाइँसराइ, साथै सीमावर्ती क्षेत्रबाटको आवागमनले यो ट्रेन्डलाई बल पुऱ्याएको छ । यसले तराईमा जनसङ्ख्या घनत्व बढाउँदै, स्वास्थ्य, शिक्षा र पूर्वाधारमा दबाब सिर्जना गरेको छ, तर साथै राष्ट्रिय अर्थतन्त्रको इन्जिनको रूपमा यसको भूमिकालाई मजबुत बनाएको छ ।

समग्रमा, यो तालिकाले नेपालमा जनसङ्ख्या वितरणको असन्तुलनलाई हाइलाइट गर्दछ, जसले हिमाल र पहाडबाट तराईतर्फको एकतर्फी प्रवासनलाई इङ्गित गर्दछ । यो प्रवृत्तिले पर्यावरणीय सन्तुलन, सांस्कृतिक संरक्षण र क्षेत्रीय विकासमा चुनौतीहरू खडा गर्दछ । यसले सुझाव दिन्छ कि नेपाल सरकारले सन्तुलित विकास नीति अपनाउनु पर्छ, जस्तै हिमाल र पहाडमा पूर्वाधार निवेश, बसाइँ सराइ नियन्त्रण र दिगो शहरीकरणमा थप अनुसन्धानले यस ट्रेन्डका सामाजिक-आर्थिक प्रभावहरू (जस्तै लैङ्गिक असन्तुलन वा जातीय विविधता) लाई गहन रूपमा खोज्न सक्छ, जसले नीति निर्माणमा वैज्ञानिक आधार प्रदान गर्दछ । यो विश्लेषणले मात्र डाटा प्रस्तुतिमा सीमित नभई,

यसका अन्तर्निहित कारणहरू र सम्भावित समाधानहरूमा जोड दिँदै, जर्नल लेखनको मापदण्ड अनुरूप छ ।

नेपालमा शहरीकरणको प्रवृत्ति: एक अवलोकन

नेपाल जस्तो विकासशील राष्ट्रमा जनसङ्ख्या वितरणको अध्ययनले सामाजिक, आर्थिक तथा पर्यावरणीय परिवर्तनहरूलाई प्रतिबिम्बित गर्दछ । विशेष गरी ग्रामीण र शहरी क्षेत्रबीचको जनसङ्ख्या प्रतिशतले शहरीकरणको गतिलाई दर्साउँछ, जसले राष्ट्रिय विकास नीतिहरूमा महत्त्वपूर्ण प्रभाव पार्दछ । तल प्रस्तुत तालिका ९ ले नेपालको केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागबाट प्राप्त आँकडाहरूका आधारमा सन् २०५८, २०६८ र २०७८ को जनगणनामा आधारित ग्रामीण तथा शहरी क्षेत्र अनुसार जनसङ्ख्याको प्रतिशत विवरण प्रस्तुत गर्दछ । यो तालिकाले समयसँगै नेपालमा शहरीकरणको तीव्र वृद्धिलाई स्पष्ट रूपमा देखाउँछ, जसले ग्रामीण क्षेत्रबाट शहरी क्षेत्रतर्फको जनसङ्ख्या प्रवासको संकेत गर्दछ ।

तालिका ९

नेपालमा ग्रामीण तथा सहरी क्षेत्र अनुसार जनसङ्ख्याको प्रतिशत विवरण

क.स.	क्षेत्र	२०५८	२०६८	२०७८	कैफियत
१	ग्रामीण	८६.१	८२.९	३३.८३	
२	शहरी	१३.९	१७.१	६६.८३	
३	जम्मा	१००	१००	१००	

स्रोत : केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग (२०७८)

चित्र ५

नेपालमा ग्रामीण तथा शहरी क्षेत्र अनुसार जनसङ्ख्याको प्रतिशत विवरण

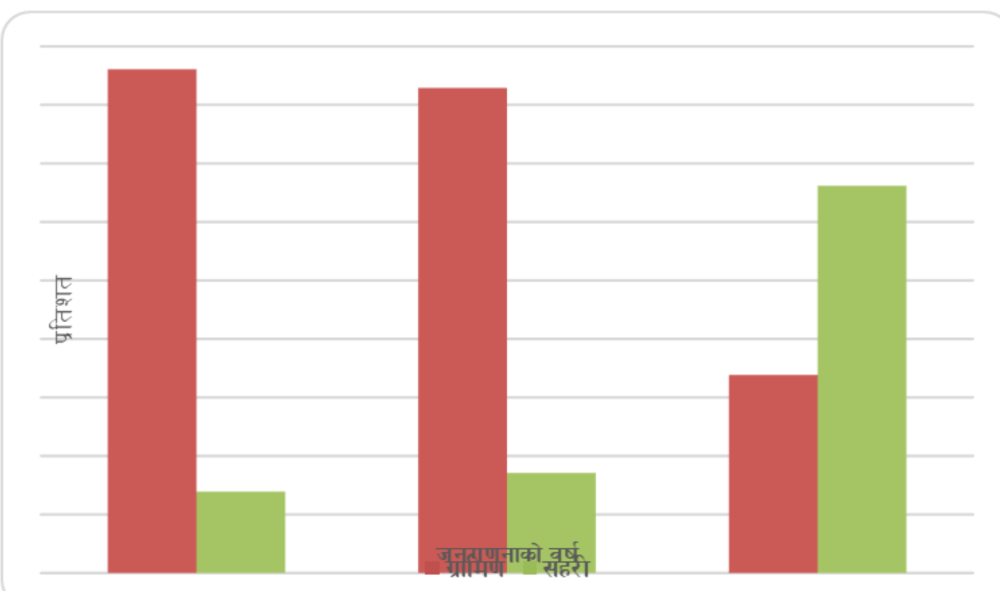

उपरोक्त तालिका ९ ले नेपालको जनसङ्ख्या वितरणमा भएको उल्लेखनीय परिवर्तनलाई उजागर गर्दछ, जसले विगत दुई दशकमा शहरीकरणको तीव्र गतिलाई प्रमाणित गर्दछ । सन् २०५८ मा ग्रामीण क्षेत्रमा जनसङ्ख्याको प्रतिशत ८६.१ प्रतिशत रहेको थियो, जुन सन् २०६८ मा ८२.९ प्रतिशतमा झरेको र सन् २०७८ मा आइपुग्दा नाटकीय रूपमा घटेर ३३.८३ प्रतिशतमा सीमित भएको छ । यसको विपरीत, शहरी क्षेत्रको जनसङ्ख्या प्रतिशत सन् २०५८ को १३.९ प्रतिशतबाट सन् २०६८ मा १७.१ प्रतिशत हुँदै सन् २०७८ मा ६६.८३ प्रतिशत पुगेको छ । यो परिवर्तनले नेपालमा शहरीकरणको दरलाई औसतमा प्रति दशक करिब २५ प्रतिशतले बढाएको देखिन्छ, जसले राष्ट्रिय स्तरमा आर्थिक, सामाजिक तथा पर्यावरणीय प्रभावहरू उत्पन्न गरेको छ ।

यो प्रवृत्तिको मुख्य कारणहरूमा आर्थिक अवसरहरूको असमान वितरणलाई लिन सकिन्छ । ग्रामीण क्षेत्रहरूमा कृषि-आधारित अर्थतन्त्रको सीमितता, रोजगारीको अभाव, शिक्षा तथा स्वास्थ्य सेवाहरूको अपर्याप्तता जस्ता कारकहरूले युवा तथा कार्यशील जनसङ्ख्यालाई शहरी क्षेत्रतर्फ आकर्षित गरेको छ । उदाहरणका लागि, काठमाडौं, पोखरा, बिराटनगर जस्ता प्रमुख शहरी केन्द्रहरूमा औद्योगिक विकास,पर्यटन तथा सेवाक्षेत्रको विस्तारले प्रवासलाई प्रोत्साहित गरेको छ । यसबाहेक, प्राकृतिक प्रकोपहरू (जस्तै भूकम्प र बाढी) तथा जलवायु परिवर्तनका प्रभावहरूले पनि ग्रामीण क्षेत्रबाट जनसङ्ख्या विस्थापनलाई तीव्र बनाएको छ । परिणाम स्वरूप, सन् २०७८ सम्म शहरी जनसङ्ख्या बहुमतमा पुग्नुले नेपाललाई 'शहरी प्रधान' राष्ट्रको रूपमा रूपान्तरण गरेको छ, जुन विकासशील अर्थतन्त्रहरूमा सामान्य प्रवृत्ति भए पनि नेपालको सन्दर्भमा अत्यधिक तीव्र छ ।

यस परिवर्तनका सकारात्मक पक्षहरूमा शहरी क्षेत्रहरूमा आर्थिक वृद्धि, नवीनता तथा पूर्वाधार विकासलाई लिन सकिन्छ, जसले राष्ट्रिय जीडीपीमा योगदान बढाएको छ । तथापि, नकारात्मक प्रभावहरू पनि उत्तिकै चिन्ताजनक छन् । ग्रामीण क्षेत्रहरूमा जनसङ्ख्या घट्दै जाँदा कृषि उत्पादकत्वमा ह्रास, वन विनाश तथा सामाजिक असन्तुलन बढेको छ । अर्कोतर्फ, शहरी क्षेत्रहरूमा जनसङ्ख्या दबाबले आवास, यातायात, फोहोर व्यवस्थापन तथा प्रदूषण जस्ता चुनौतीहरू निम्त्याएको छ, जसले असमानता तथा गरिबीको चक्रलाई थप मजबुत बनाएको छ । यस सन्दर्भमा, नेपाल सरकारले ग्रामीण विकासमा लगानी बढाउँदै सन्तुलित शहरीकरण नीति अवलम्बन गर्नु आवश्यक छ, जस्तै विकेन्द्रीकृत विकास मोडेलहरूको माध्यमबाट विकास अगाडि बढाउनु ।

समग्रमा, यो तालिका नेपालको जनसङ्ख्या गतिशीलताको एक स्पष्ट चित्रण हो, जसले नीति निर्माताहरूलाई सन्तुलित विकासका लागि मार्गदर्शन प्रदान गर्दछ । भविष्यमा यस प्रवृत्तिलाई नियन्त्रण गर्दै दिगो विकास लक्ष्यहरू हासिल गर्नु नेपालको प्रमुख चुनौती रहने छ ।

निष्कर्ष

यो अध्ययनले खोटाङ जिल्लामा बसाइँसराइ र वैदेशिक रोजगारीका बहुआयामिक आयामहरूलाई गहन रूपमा विश्लेषण गरेको छ, जसले नेपालको ग्रामीण विकास,जनसांख्यिक गतिशीलता र आर्थिक निर्भरताको जटिल तस्बीर प्रस्तुत गर्दछ । बसाइँसराइलाई केवल व्यक्तिगत वा पारिवारिक निर्णयको रूपमा नभई एक गम्भीर सामाजिक, आर्थिक र नीतिगत मुद्दाको रूपमा हेर्नु आवश्यक छ । यस अध्ययनबाट प्राप्त नतिजाहरूले स्पष्ट रूपमा देखाउँछ कि खोटाङ जस्ता पहाडी जिल्लाहरूमा शिक्षा, स्वास्थ्य, यातायात र रोजगारीजस्ता आधारभूत सेवाहरूको अभावले स्थानीयहरूले जन्मथलो छोड्न बाध्य बनाएको छ । यो प्रक्रिया बाध्यात्मक र स्वयंप्रेरित दुवै रूपमा देखिएको छ, तर अधिकांश अवस्थामा आर्थिक दबाब प्रमुख कारक हो । विशेष गरी युवा

श्रमशक्तिको विस्थापनले गाउँहरूमा जनसांख्यिक असन्तुलन सिर्जना गरेको छ, जसले कृषि उत्पादनमा गिरावट, सामाजिक उत्तरदायित्वको बोझ वृद्ध र महिलामा बढेको छ, साथै सांस्कृतिक तथा सामुदायिक संरचनाको कमजोरीलाई निम्त्याएको छ ।

वैदेशिक रोजगारीलाई यस अध्ययनले नेपालको अर्थतन्त्रको मेरुदण्डको रूपमा पहिचान गरेको छ । नेपाल राष्ट्र बैंकका तथ्याङ्कअनुसार, रेमिट्यान्सले कुल गार्हस्थ उत्पादनको २५ प्रतिशत योगदान दिइरहेको छ, जसले ग्रामीण क्षेत्रहरूमा उपभोग, शिक्षा र स्वास्थ्यमा सकारात्मक परिवर्तन ल्याएको छ । तर, यो लाभको छायामा सामाजिक सङ्कटहरू पनि छन् । पारिवारिक विखण्डन, एकल अभिभावकत्व, मानसिक तनाव र श्रम शोषण जस्ता समस्याहरू उल्लेखनीय छन् । श्रम अनुमतिहरूमा कोभिड-१९ को प्रभावले २०२०/२१ मा संख्या घटेको थियो, तर महामारीपछिको पुनरुत्थानले २०२२/२३ मा ७७१,३२० पुगेको छ । महिलाको सहभागिता बढ्दै गए पनि, पुरुषहरूको प्रभुत्व (८९.१८ प्रतिशत) ले लैङ्गिक असन्तुलनलाई इङ्गित गर्दछ । यसले नीतिगत रूपमा महिलाको सुरक्षित प्रवाहलाई प्राथमिकता दिनु पर्ने आवश्यकता देखाउँछ ।

राष्ट्रिय जनगणना २०२१ का तथ्याङ्कहरूले अनुपस्थित जनसङ्ख्याको गन्तव्यमा क्षेत्रीय विविधता देखाउँछ । सीमावर्ती जिल्लाहरू जस्तै कैलाली र कञ्चनपुरमा भारततर्फ ८९ प्रतिशत प्रवास छ, जसले सांस्कृतिक र आर्थिक निकटताको प्रभाव दर्साउँछ । पूर्वी तराईका जिल्लाहरूमा मध्य पूर्व ५५ प्रतिशत छ, जसले तेल र निर्माण क्षेत्रको आकर्षणलाई प्रतिबिम्बित गर्दछ । काठमाडौं र कास्की जस्ता शहरी जिल्लाहरूमा विकसित देशहरू (उत्तर अमेरिका र यूरोप) तर्फको प्रवासले 'ब्रेन ड्रेन' को मुद्दालाई उठाउँछ । शीर्ष दश जिल्लाहरूले कुल अनुपस्थित जनसङ्ख्याको ३४ प्रतिशत योगदान दिँदा, यसले विप्रेषणको सकारात्मक प्रभाव सँगै जनसङ्ख्या असन्तुलन र पारिवारिक विखण्डन जस्ता नकारात्मक प्रभावहरू उत्पन्न गरेको छ । यसले दिगो विकास लक्ष्यहरू (एसडीजीहरू) सँग जोडेर नीति निर्माण गर्नु पर्ने आवश्यकता उठाउँछ, विशेष गरी विप्रेषणको प्रभावकारी उपयोग र प्रवासीहरूको सुरक्षामा प्रदेश अनुसार अनुपस्थितिका कारणहरूले तलबी कामलाई प्रमुख (५९.८ प्रतिशत) देखाउँछ, जसमा मधेश र कोशी प्रदेशमा ७६ प्रतिशत छ । कर्णालीमा रोजगारी खोजी २८.३ प्रतिशत छ, जसले स्थानीय अवसरहरूको अभावलाई उजागर गर्दछ। बागमतीमा अध्ययन/तालीम २७.६ प्रतिशत छ, जसले उच्च शिक्षाको केन्द्रीकरण दर्साउँछ । आश्रितहरूको हिस्सा (२०.४ प्रतिशत) ले वैदेशिक रोजगारीमा गएकाहरूका परिवारहरू विदेश बसोबास गर्ने प्रवृत्ति देखाउँछ, जसले गाउँहरूमा जनशक्ति अभाव सिर्जना गरिरहेको छ । यसले स्थानीय रोजगारी सिर्जना, सीप विकास र शिक्षाको विकेन्द्रीकरणमा जोड दिन्छ ।

प्रादेशिक श्रम स्वीकृतिले कोशी र सुदूरपश्चिमबाट उच्च संख्या देखाउँछ, जसले गिरावटको प्रवृत्ति (२०७७/७८ को ५९७,००० बाट २०८१/८२ को ४३७,५६३) मा पनि क्षेत्रीय असमानता कायम छ । बसाइँसराइका गन्तव्यहरूमा शहर ७३.७४ प्रतिशत छ, जसले शहरीकरणको तीव्र गतिलाई प्रतिबिम्बित गर्दछ । तराई २१.५८ प्रतिशत छ, जसले कृषि र औद्योगिक आकर्षण देखाउँछ । कारणहरूमा रोजगारी ५७.५५ प्रतिशत छ, जसले आर्थिक असमानतालाई प्रमुख प्रेरक बनाएको छ । शिक्षा र स्वास्थ्य क्रमशः २३.३८ र १६.१८ प्रतिशत छन्, जसले पूर्वाधार कमीको प्रभाव दर्साउँछ ।

रोजगारी वर्गीकरणले वैदेशिक रोजगारी ८१.२५ प्रतिशत देखाउँछ, जसले स्वदेशी अवसरहरूको अभाव र रेमिट्यान्स निर्भरतालाई पुष्टि गर्दछ । भौगोलिक वितरणमा तराई ५३.६१ प्रतिशत पुगेको

छ, जबकि हिमाल र पहाड घट्दै गएका छन्, जसले बसाइँसराइको एकतर्फी प्रवाहलाई संकेत गर्दछ । शहरीकरणमा शहरी क्षेत्र ६६.८३ प्रतिशत पुगेको छ, जसले ग्रामीण क्षेत्रबाट प्रवासको तीव्रता देखाउँछ । यसले पर्यावरणीय चुनौतीहरू र असमान विकासलाई निम्त्याएको छ ।

समग्रमा, यो अध्ययनले बसाइँसराइलाई आर्थिक अपरिहार्यता भए पनि सामाजिक सन्तुलनका लागि चुनौतीको रूपमा देखाउँछ । सिफारिसहरूमा: (१) नीति निर्माणमा तथ्यमा आधारित योजनाहरू, जस्तै रोजगारी सृजना र कृषि विकास; (२) सामुदायिक स्थायित्वका लागि महिला उद्यमशीलता र वृद्ध सेवा; (३) रेमिट्यान्सलाई लगानीमुखी बनाउन सहकारी प्रणाली; (४) शैक्षिक र अनुसन्धान योगदान बढाउन पाठ्यक्रम विकास; र (५) एसडीजीहरूसँग सहकार्य गर्दै स्थानीय विकास यसले दीर्घकालीन समाधानतर्फ मार्गदर्शन गर्दछ र भविष्यका अध्ययनहरूका लागि आधार बन्नेछ । नेपाल जस्तो विकासोन्मुख राष्ट्रमा बसाइँसराइलाई सन्तुलित बनाउन समावेशी नीतिहरू अपनाउनु आवश्यक छ, जसले आर्थिक उन्नतिसँगै सामाजिक एकता सुनिश्चित गर्दछ ।

सन्दर्भसूची

Adhikari, J. (2020). Migration and remittance in Nepal: A review study. International Organization for Migration (IOM). https://nepal.iom.int

Department of Foreign Employment (DoFE). (2081). Annual Labour Approval Report 2081/82.

International Labour Organization (ILO). (2023). Labour migration from Nepal: Issues and challenges. https://www.ilo.org/global/publications/lang--en/index.htm

Kafle, R. & Nepal, B. (2075). *Basic Research in Population Education*. Jupiter Printing Press, Kathmandu.

National Population and Housing Census 2021. (2025). Retrieved November 20, 2025, from http://censusnepal.cbs.gov.np/results/files/resultfolder/International%20Migration%20in%20Nepal%20Report.pdf

Nepal Rastra Bank. (2023). *Monetary policy for the fiscal year 2080/81.* Retrieved November 15, 2025, from https://www.nrb.org.np/

Sijapati, B., & Limbu, A. (2017). Governance of labour migration in Nepal: An analysis of policy structure and institutional mechanisms. Centre for the Study of Labour and Mobility. https://ceslam.org

केन्द्रीय तथ्यांक विभाग (२०७८). नेपाल जनगणना २०७८: खोटाङ जिल्ला तथ्याङ्क रिपोर्ट. काठमाडौं: CBS.

जिल्ला समन्वय समिति खोटाङ,(२०८०/०८१) *खोटाङको वर्तमान विकास प्रयास,*२०८०/०८१ काठमाण्डौं,नेपाल ।

दिक्तेल रुपाकोट मझुवागढी नगरपाकि,(२०७८) *हाम्रो पाँच वर्ष, प्रगती पुस्तक २०७८,* साईनिङ ट्रेड लिंक प्रा.लि., शान्तिनगर,काठमाडौं ।

नेपाल सरकार (२०८१).वैदेशिक रोजगारसम्बन्धी राष्ट्रिय कार्यान्वयन रणनीतिक रूपरेखा. https://giwmscdnone. gov.np/ media/ pdf_